

Mekatib-i Tibbiye-i Şahane Anatomi (İlm-i Teşrih) Muallimi Ferik Hasan Mazhar Paşa

Biray ÇAKMAK

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Uşak

E-Mail: biray.cakmak@usak.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-9753-4313

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11.02.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 05.12.2023

ÖZ

ÇAKMAK, Biray, **Mekatib-i Tibbiye-i Şahane Anatomi (İlm-i Teşrih) Muallimi Ferik Hasan Mazhar Paşa**, CTAD, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1499-1532.

Çalışmada 1871 yılında anatomi ihtisası yapmak üzere Fransa'ya gönderilen Hasan Mazhar Paşa'nın eğitim hayatı ve meslekî kariyeri ile tercüme ve telif eserleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Arşiv belgeleri ve birinci el diğer kaynaklar esas alınarak gerçekleştirilen çalışmada, Hasan Mazhar Paşa'nın Mekteb-i Tibbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tibbiye-i Mülkiye'de kırk yıldan fazla bir süre anatomi muallimliği yaptığı, Alexandre Jamain'in anatomiyle ilgili Fransızca eserini Türkçe'ye tercüme ederek İlm-i Teşrih-i Tavsiî adıyla 1880 ve 1881 yıllarında iki cilt olarak yayınladığı, daha sonra ilgili eserdeki bölümlere eklemeler yaparak ayrı kitaplar halinde neşrettiği, böylece Teşrih Külliyyatı meydana getirdiği, İlm-i Teşrih-i Topografî isimli telif bir eser kaleme alarak yayınladığı, anatomi literatürünün oluşmasına ciddi katkıda bulunduğu sonucuna varılmaktadır. Ayrıca meslekî ve idarî çok sayıda meclis, cemiyet ve komisyonda görev olarak önemli hizmetler yaptığı görülmektedir. Uzmanlar tarafından

muhteva analizleri yapılmak suretiyle eserlerinin tıp literatüründeki yerlerinin ayrıntılı olarak tespit edilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlm-i Teşrih, Hasan Mazhar Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Tıp Tarihi.

ABSTRACT

ÇAKMAK, Biray, **Lieutenant General Hasan Mazhar Pasha, Imperial College Schools of Medicine Anatomy Instructor**, CTAD, Year 19, Issue 39 (Fall 2023), pp. 1499-1532.

In this study, the educational life and professional career of Hasan Mazhar Paşa, who was sent to France in 1871 for dissection training, and his translated and copyrighted works are discussed in detail. In this study based on archival documents and other first-hand sources, it is concluded that Hasan Mazhar Paşa taught dissection at the Military School of Medicine and the Civilian School of Medicine for more than forty years, translated Alexandre Jamain's French work on dissection into Turkish and published it in two volumes in 1880 and 1881 under the name İlm-i Teşrih-i Tavsifi, he then added to the chapters in the relevant work and published them in separate books, thus creating Teşrih Külliyyatı, wrote and published a copyrighted work titled İlm-i Teşrih-i Topografi, and made a serious contribution to the formation of dissection literature. He also served in many professional and administrative councils, societies, and commissions, where he rendered important services. It is concluded that the place of his works in the medical literature should be determined in detail through content analysis by experts.

Keywords: Anatomy, Hasan Mazhar Paşa, the Military School of Medicine, the Civilian School of Medicine, History of Medicine.

Giriş

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de eğitim 1839 yılından 1870 yılına kadar Fransızca yapıldı. Süreçte derslerin yabancı hocalar tarafından verilmesi ve ders kitaplarının Fransızca olması etkili oldu. Ancak süreç kolay işlemedi. Bir taraftan tıp eğitiminin ağırlığı, diğer yandan Fransızca gibi yeni bir dil öğrenmenin zorluğu 1850'li yıllarda Türkçe tıp eğitimi gündeme getirdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezunlarının sayısı da ihtiyaçlar dikkate alındığında son derece sınırlı kalmıştı. Tıp eğitiminin Türkçe yapılması yönündeki ilk adımlardan biri Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretine atanan Cemaleddin Efendi tarafından 1856 yılında teşkil edilen Mümtaz Sınıf ile atıldı. Mümtaz Sınıf, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki ehliyetli ve liyakatli öğrencilerden oluşturuldu. Burada yabancı dillerdeki tıp kitaplarını Türkçeye tercüme etmelerini sağlamak amacıyla

öğrencilere ileri düzeyde Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri verildi. Muallimliğe Ömer Lütfi Efendi tayin edildi.¹ Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretine atanan Hayrullah Efendi Mümtaz Sınıf lağvetti. Bununla birlikte talebeden Kıımlı Aziz İdris, Vahid, Hüseyin Remzi, Servet, Nedim, İbrahim Lütfi ve Bekir Sıdkı Beyler Türkçe tıp dili üzerine çalışmalarına devam ettiler. Fransızca tahsil etmekte oldukları tıbbın Türkçe ile de yapılabileceğini kanaat getirdiler. Sık sık toplantılar yaparak Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin nizamnamesini kaleme aldılar. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 1862 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası Müdürü Arif Bey'in Eyüp'te Babahaydar Mahallesi'nde Hacı Beşir Ağa Medresesi'ndeki odasında gayr-i resmî olarak kuruldu. Eyüp semtinin uzaklığı sebebiyle toplantılar Vahit Bey'in konağında ve Mercan'da Yeni Han'da kiralanılan odada yapıldı. Cemiyet, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırlığı'na atanan Hoca Salih Efendi'nin teşebbüsleri neticesinde hazırlanan layıha üzerine çıkan irade-i seniye ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1866 yılında resmen kuruldu. Süreçte Hoca Salih Efendi'nin yanında Ahmet Ali Paşa ve İbrahim Lütfü Paşa önemli rol oynadı.² 1867 yılında yayınlanan ilk resmî nizamnamesine göre cemiyetin temel görevi, tıpla ilgili yabancı dillerdeki kitapları Türkçe'ye çevirmek ve Türkçe tıp gazetesi çıkarmak idi.³ İdare heyetinde reis-i evvel, reis-i sani, umumî kâtip, sandık emini ve hafız-ı kütüb bulunacak, müdavim, muhabir ve şeref üyeleri olacak, müdavim üyeleri ayda iki defa toplanacaktı.⁴ Bu esnada

¹ Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 121-123.

² Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, Dımaşk Ravzatü's-Şam Matbaası, 1322, s. 57-58. Mekteb-i Tıbbiye'nin kurulduğu dönemde Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı hastaneler için bkz. İdris Yücel, "An Overview of Religious Medicine in Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor", *JSRI*, 40 (2015), 47-71. *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, TTK Yay, Ankara, 2016.

³ Cemiyetin görevi devlet salnamelerinde mütemadiyen tıp ve eczacılıkla ilgili yabancı dillerdeki kitap ve risalleri tercüme etmek, tercüme olunan kitap ve risaleleri tekrar basılmadan önce tashih etmek şeklinde belirtildi (1884-1885/1302 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 40, s. 311-312; 1896-1897/1314 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 52, s. 299-300; 1897-1898/1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 53, s. 197; 1898-1899/1316 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 54, s. 213).

⁴ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s. 88-89. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 1873 yılında *Lugat-ı Tıbbiye*'yi, 1901 yılında *Lugat-ı Tıbbî* yayınladı. Hasan Mazhar Paşa tıp dilinin Türkçeleşmesinde önemli hizmetler yaptı. *Lugat-ı Tıbbî*'nin hazırlanması çalışmalarında yer aldı. Birçok anatomi teriminin Türkçe karşılığını buldu. Bunun için Tıbhane-i Amire'den önce Kahire'de Mehmet Ali Paşa'nın açtığı Mısır Tıbbiye Mektebi'nde okutulan Arapça teşrih kitapları ile *Kanun*'dan yararlandı; bk. Bedi N. Şehsüvaroğlu, "Bizde Anatomi Öğretimine Dair", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* Cilt 15, Sayı 1, 1952, s. 383).

Kırımlı Aziz Efendi ve arkadaşlarının ısrarını ve ortaya çıkan ihtiyaçları dikkate alan devlet adamlarının tasvibi üzerine Mayıs 1867 tarihinde Türkçe tıp eğitimi vererek sivil tabip yetiştirmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açıldı. Böylece Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de Türkçe tıp eğitimi vermeye başlandı. Türkçe tıp eğitiminden olumlu sonuç alınması üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin kurucuları Hüseyin Sabri Bey’in Sanyer’deki evinde toplanarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de de Türkçe tedrisatın uygulanabileceğine dair layiha kaleme aldılar. Müfredat-ı tıp muallimi ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye kurucularından Ahmet Ali Bey vasıtasıyla layihayı Seraslerliğe takdim ettiler. Dar-ı Şura-yı Askeri’nin olumlu kararı üzerine çıkan irade-i seniyye ile 1870 yılından itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin birinci sınıfında dersler Türkçe vermeye başlandı. 1875 yılında Fransızca tıp eğitimi almak üzere kaydolanların mezun olmalarıyla Fransızca tıp eğitimi tarihe karıştı.⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de 1867 yılından itibaren derslerin Türkçeleştirilmesi özellikle ders kitabı sorununu beraberinde getirdi. Türkçe bilmeyen bazı yabancı hocalar da görevlerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Türkçe ders kitabı açığını kapatmak amacıyla Fransızca temel tıp kitapları Türkçe’ye çevrilmeye başlandı. Aynı zamanda tıp ihtisası yapmak üzere Avrupa ülkelerine tabip gönderilmesine karar verildi. Hasan Mazhar Efendi’nin Paris’e anatomi ihtisası yapmak üzere gönderilmesi, dönüşünde çeviriler yapması ve eserler yazması belirtilen sürecin sonucu olarak ortaya çıktı.

Eğitimi

Hasan Mazhar Efendi 1845 yılında Üsküdar’da doğdu. Babası Karahisarısahipli mütekaid redif binbaşı Süleyman Ağa idi. Üsküdar’da ibtidaî ve rüşdiye tahsilini tamamladı.⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdadî Kısmı’nda tahsiline devam etti. Beş yıl sonra İdadî-i Tıbbiye’den şهادetname olarak mezun oldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye kaydoldu. Beş yıllık tahsilini tamamlayarak 1869 yılında yüzbaşı rütbesiyle sınıf birincisi olarak mezun oldu.⁷ Uygulamalı tıp tahsili için iki yıl Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi’ne devam etti.⁸ Bu mektepten 4 Haziran 1871 tarihinde Serasker’in de

⁵ Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 263-264.

⁶ Şehsüvaroğlu, agm., s. 381.

⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Arşivi Defterleri, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y. EE. d.) 958, s. 7; Şehsüvaroğlu, agm., s. 381.

⁸ Şehsüvaroğlu, agm., s. 381. Mektep hakkında bk. Nuran Yıldırım, *Tıphâne-i Âmire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den İstanbul Tıp Fakültesi’ne*, Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi, İstanbul, 2019, s. 57-60.

hazır bulunduğu yılsonu imtihanında başarılı olarak dereceyle mezun oldu. İkmal-i ameliyat şهادetnamesi aldı.⁹

1871 yılında çıkan irade-i seniyye ile muavin tabiplerden beş kişinin her yıl 500 frank maaş ve üç yıl süreyle Paris, Londra, Viyana ve Berlin'e gönderilmesi emredildi.¹⁰ Hasan Mazhar Efendi 1871 yılı yazında Avrupa'ya gönderilecek tabipleri seçmek üzere açılan müsabaka imtihanına girdi. İmtihanda başarılı bulundu. Dar-ı Şura-yı Askerî beşi erkan-ı harbiye zabiti, beşi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezunu tabip olmak üzere on kişinin harp ve tıp alanında meydana gelmekte olan bilimsel yenilikleri öğrenerek transferini sağlamak üzere tahsillerini tamamlamak için Avrupa'ya gönderilmesine karar verildiğini, tabiplerin akranları arasından imtihanla seçildiğini belirterek Hasan Mazhar Efendi'nin anatomi alanında üç yıllığına Paris'e gönderilmesine, Fransızca'yı layıkıyla öğrenmesine, Paris Bank-ı Osmanî Şubesi vasıtasıyla ödenmek üzere 500 frank maaş, 800 frank harcırah tahsis edilmesine karar verdi. Seraskerlik gereğini Sadaret'e bildirdi.¹¹ Sadrazam 5 Eylül 1871 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkitâbeti'ne yazdığı arz tezkiresinde maaşıyla harcırahının Nizamiye Hazinesi tahsisatından ödeneceğini, harcırahını İstanbul'da alacağını, maaşının Bank-ı Osmanî Paris Şubesi vasıtasıyla ödeneceğini ifade etti. 6 Eylül 1871 tarihinde gerekli irade-i seniyye çıktı.¹² Sadaret 30 Eylül 1871 tarihinde Seraskerlik ile Maliye Nezareti'ne gereğini emretti.¹³

Hasan Mazhar Efendi'ye Paris'e hareket etmeden önce İstanbul'da bir talimatname verildi. Talimatnameye göre her altı ayda bir imtihana girmesi ve başarılı olması gerekiyordu. Anatomi ihtisası yapmak üzere 17 Kasım 1871 tarihinde İstanbul'dan Paris'e hareket etti.¹⁴ Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi (Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne))'nde tahsiline başladı.¹⁵ Tıp Fakültesi anatomi muallimi C. Sappey'i ziyaret etti. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi dersini Callias Efendi'den planşlar üzerinde almıştı. Paris'te daha sonra meşhur olan anatomist Testut ve jinekolog Pozzi ile mesai

⁹ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, s. 38-40, 49-50.

¹⁰ BOA, Hariciye Nezareti, Tahrirat Odası (HR. TH.) 13/10, 1 Ekim 1873, lef 1.

¹¹ BOA, İrade Hariciye (İ. HR.) 251/14939, 19 Cumadelaahir 1288 (5 Eylül 1871). Ayrıca bk. Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, s. 50-51.

¹² BOA, İ. HR. 251/14939, 19 Cumadelaahir 1288 (5 Eylül 1871), lef 3.

¹³ BOA, Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR. MKT.) 717/46, 15 Recep 1288 (30 Eylül 1871).

¹⁴ BOA, HR. MKT. 857/84, 26 Şevval 1291 (6 Aralık 1874), lef 3.

¹⁵ Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 134.

arkadaşlığı yaptı.¹⁶ Çeşitli cerrahî hastahanelere devam etti.¹⁷ Anatomi muallimleri Markse, J. A. Fort ve diğer müşerrihlerden dersler aldı.¹⁸ Teşrihhanelerine devam etti.¹⁹ Talimatname gereği tahsili süresince altı aylık sürelerle komisyon huzurunda imtihanlar verdi. İlk imtihandan sonra 24 Kasım 1872 tarihindeki imtihana giremedi. Paris Sefareti Hariciye Nezareti'ne bilgi verdi. Hariciye Nezareti 24 Aralık 1872 tarihinde Seraskerliği bilgilendirdi.²⁰ Evrakın havale edildiği Dar-ı Şura-yı Askerî, altı ay sonraki imtihana da girmemesi halinde İstanbul'a çağrılacağına dair bilgilendirilmesine karar verdi. Seraskerlik 21 Ocak 1873 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bilgi verdi.²¹ Hariciye Nezareti Paris Sefareti'ni bilgilendirdi.²² Altı ay sonra yapılan imtihana girerek başarılı oldu. Paris Sefareti imtihan komisyonu mazbatasını Hariciye Nezareti'ne gönderdi. Hariciye Nezareti 23 Haziran 1873 tarihinde evrakını Seraskerliğe sevk etti.²³ Dar-ı Şura-yı Askerî imtihanı geçmekle birlikte çok başarılı olamadığına, daha fazla gayret göstermesine dair Paris Sefareti vasıtasıyla kendisine tenbihatta bulunulması gerektiğine karar verdi. Seraskerlik 17 Temmuz 1873 tarihinde gereğini Hariciye Nezareti'ne bildirdi.²⁴ Hariciye Nezareti Paris Sefareti'ni bilgilendirdi.²⁵ Hasan Mazhar Efendi Paris'teki tahsiline başarıyla devam etti. Altı ay aralarla girmesi gereken imtihanlarda başarılı oldu. Dar-ı Şura-yı Askerî Eylül 1874 tarihinde üç yıllık tahsil süresinin dolmasına iki ay kaldığını belirterek 13 Ekim 1874-12 Kasım 1874 tarihleri arasında imtihanının yapılması, imtihan sonucu raporunun düzenlenmesi, harcırahının verilerek İstanbul'a gönderilmesi gerektiğine dair Hariciye Nezareti'nin Paris Sefareti'ne takrîr yazması lüzumunu ifade etti. Seraskerlik 17 Eylül 1874 tarihinde gereğini Hariciye Nezareti'ne bildirdi.²⁶ Hariciye Nezareti

¹⁶ İbrahim Alaaddin, "Muallim Mazhar Paşa Merhum", *Tedrisat Mecmuası* Cilt 12, Sayı 58, 1920-1921, s. 929.

¹⁷ Şehsüvaroğlu, agm., s. 381-382.

¹⁸ Feridun Nâfiz Uzluç, *Türkiyede Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*, Akın Matbaacılık Ltd. Ortaklığı, Ankara, 1953, s. 7.

¹⁹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, Cild-i Evvel, Mekteb-i Tıbbiye-i Askerî Matbaası, İstanbul, 1296, s. elif-cim.

²⁰ BOA, HR. MKT. 778/64, 16 Muharrem 1290 (16 Mart 1873), lef 2.

²¹ BOA, HR. MKT. 778/64, 16 Muharrem 1290 (16 Mart 1873), lef 2.

²² BOA, HR. MKT. 778/64, 16 Muharrem 1290 (16 Mart 1873), lef 1.

²³ BOA, HR. MKT. 790/66, 29 Rebiülahir 1290 (26 Haziran 1873), lef 1.

²⁴ BOA, HR. MKT. 797/74, 23 Cumadelahir 1290 (18 Ağustos 1873), lef 2.

²⁵ BOA, HR. MKT. 797/74, 23 Cumadelahir 1290 (18 Ağustos 1873), lef 1.

²⁶ BOA, HR. MKT. 857/84, 26 Şevval 1291 (6 Aralık 1874), lef 3.

Paris Sefareti'ne bilgi verdi. İmtihanı tabiplerden oluşan komisyon tarafından 14 Kasım 1874 tarihinde yapıldı. Komisyonca ehliyetini ispat ederek şehadetname almaya muvaffak oldu. İstanbul'a dönmek için ihtiyaç duyduğu 100 frank harcırahı Paris'teki Osmanlı Bankası Şubesi vasıtasıyla verildi. Kasım 1874 tarihinde Paris'ten İstanbul'a hareket etti.²⁷ 22 Aralık 1874 tarihinde İstanbul'a geldi.

Meslekî Hayatı

Hasan Mazhar Efendi İstanbul'a döndükten sonra Haydarpaşa Askerî Hastahanesi'ne mütehassis tayin edildi. Burada kısa süre görev yaptı.²⁸ 1875 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye anatomi muallimi muavini atandı.²⁹ Bu görevinde sekiz ay çalıştı. Karadağ ve Sırp muharebeleri ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde çeşitli cephelerde fırka hekimi, operatör ve başhekim olarak görev yaptı.³⁰ 13 Eylül 1875 tarihinde Beypazarı Hastahanesi tabipliğine atandı.³¹ Daha sonra Senice Umum Hastahanesi birinci tabipliğine tayin edildi. İyi derecede Fransızca bildiği için tashih-i hudud komisyonlarında görev aldı. 1 Ağustos 1878 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi muallimi muavinliğine tekrar başladı. İlaveten ameliyat-ı cerrahiye muallimliği vekaletinde bulundu. 1879 yılında anatomi muallimi ünvanı verildi.³²

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de kırk yıldan fazla anatomi muallimliği yaptı.³³ 5 Mayıs 1881 tarihli irade-i seniyye ile ders programı islah edilen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi dersi ikinci ve üçüncü sınıflarda verildi.³⁴ Hasan Mazhar Efendi/Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ikinci ve/veya üçüncü sınıflarda

²⁷ BOA, HR. MKT. 857/84, 26 Şevval 1291 (6 Aralık 1874), lef 1.

²⁸ Şehsüvaroğlu, agm., s. 382.

²⁹ BOA, Y. EE. d. 958, s. 7.

³⁰ A. Süheyl Ünver, "Teşrihçi Mazhar Paşa Hocamız Elli Yaşında", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* Cilt II, Sayı 1, 1971, s. 121.

³¹ Şehsüvaroğlu, agm., s. 382.

³² Aynı yer; BOA, Y. EE. d. 958, s. 7; Ozan Turamanlar - Oğuz Aslan Özen, Sezer Akçer, Muhsin Toktaş, "Modern Anatominin Kurucularından Hasan Mazhar Paşa", *Kocatepe Tıp Dergisi* Cilt 13, Sayı 2, 2012, s. 124.

³³ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, I, Kader Matbaası, Dersaadet, 1328, s. 204-205.

³⁴ BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ. Ş.D.) 53/3018, 29 Cumadelula 1298 (29 Nisan 1881), lef 2, lef 4.

anatomi dersleri verdi. Muavinliklerini Yusuf Rami, Hikmet Emin ve İsmail Besim Beyler yaptı.³⁵

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi 27 Ekim 1909 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye anatomi muallimi Hasan Mazhar Paşa'nın takdim ettiği arzuhalle kıdeminden bahsederek emekliliğini istediğini, Askerî Tekaüd Sandığı Muhasebesi ile Tetkik Heyeti'nin tahsil ve harpte bulunduğu süreler dahil hizmetinin 45 yıla ulaştığını ve 6000 kuruş maaşla emekli edilmesinin uygun olduğunu bildirdiğini, Mebusan Meclisi toplandığında sıhhiye memur maaşları hakkında düzenleme yapılmasına karar verildiği takdirde yeniden hesaplanmak üzere 6000 kuruş maaşla emekliye ayrılmasının Bab-ı Ali'ye arz edilmesi gerektiğini belirtti.³⁶ Harbiye Nezareti 31 Ekim 1909 tarihinde gereğini Sadaret'e arz etti.³⁷ 2 Kasım 1909 tarihinde yazılan arz tezkiresi üzerine 3 Kasım 1909 tarihinde gerekli irade-i seniyye çıktı.³⁸ Böylece 6000 kuruş maaşla emekliye ayrıldı. Harbiye Nezareti'nin 12 Ekim 1910 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tezkire üzerine çıkan irade-i seniyye ile maaşı 14 Temmuz 1910 tarihinden itibaren 7036 kuruşa çıkarıldı.³⁹

Emekliliğini müteakip Maarif Nezareti ve talebelerinin ısrarı üzerine Dersaadet Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde fahrî müderris olarak teşrih-i nahiyevî (topoğrafik anatomi) dersi vermeye başladı.⁴⁰ Tıp Fakültesi Meclis-i Muallimîni

³⁵ 1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane üçüncü sınıf anatomi muallimi Mirliva Hasan Mazhar Paşa, muavinleri Binbaşı Yusuf Rami Efendi ve Yüzbaşı Hikmet Emin Efendi idi; bk. Besim Ömer, *Nesal-i Afîyet*, I, Alem Matbaası, İstanbul, 1315, s. 66-67. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de üçüncü sınıf anatomi muallimi Hasan Mazhar Paşa, muavini İsmail Besim Bey idi; bk. Besim Ömer, *Nesal-i Afîyet*, s. 75-76. 1899 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de ikinci yıl anatomi muallimi Mirliva Hasan Mazhar Paşa, muavini Kaymakam İsmail Besim Bey idi. Üçüncü yıl anatomi muallimi yine Mirliva Hasan Mazhar Paşa, muavini Binbaşı Yusuf Rami Efendi idi; bk. Besim Ömer, *Nesal-i Afîyet Salname-i Tıbbî*, II, Alem Matbaası, İstanbul, 1316, s. 123-124. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye üçüncü yıl anatomi muallimi Hasan Mazhar Paşa, muavini İsmail Besim Bey idi; bk. Besim Ömer, *Nesal-i Afîyet Salname-i Tıbbî II*, s. 134-135. 20 Şubat 1902 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane üçüncü yıl üç saatlik anatomi dersi muallimi Mirliva Hasan Mazhar Paşa, muavini Kolağası Hikmet Emin Efendi idi (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Arşivi, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.) 226/51, 12 Zilkade 1319 (20 Şubat 1902), lef 1, s. 21-22). 1904 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane üçüncü yıl anatomi muallimi Ferik Hasan Mazhar Paşa, muavini Kolağası Hikmet Emin Efendi idi; bk. Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 83-84.

³⁶ BOA, İrade Askerî (İ. AS.) 95/35 (1327L-095), 19 Şevval 1327 (3 Kasım 1909), lef 2. Emekliliğiyle ilgili *bu kere tahdid-i sinn kanunu mücibince tekaüd idildiği* şeklindeki ifadeler için bk. Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 204-205.

³⁷ BOA, İ. AS. 95/35 (1327L-095), 19 Şevval 1327 (3 Kasım 1909), lef 3.

³⁸ BOA, İ. AS. 95/35 (1327L-095), 19 Şevval 1327 (3 Kasım 1909), lef 4.

³⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), 3813/285932, 14 Şevval 1328 (19 Ekim 1910).

⁴⁰ İbrahim Alaaddin, agm., s. 929.

(Profesörler Kurulu) 23 Nisan 1914 tarihinde Hasan Mazhar Paşa'nın otuz dört yıl Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi tedrisiyle meşgul olduğunu, Tıp Fakültesi kurulduğunda fahrî müderrisliğe dahil olduğunu, beş yıldan beri teşrihi-nahiye'vi tedrisatını maaşsız yürüterek vatanperverliğini gösterdiğini, anatomi hakkında kapsamlı ve mükemmel bir eser yayınladığını, birinci rütbeden Maarif Nişanı ile ödüllendirilmesinin Maarif Nezareti'ne arz edilmesi gerektiğini ifade etti. Tıp Fakültesi Reisi 25 Nisan 1914 tarihinde Maarif Nezareti'ne fevkelade hizmetlerine ödül olarak Hasan Mazhar Paşa'ya birinci rütbeden Maarif Nişanı verilmesi gerektiğini bildirdi.⁴¹ Maarif Nezareti 4 Mayıs 1914 tarihinde Bab-ı Ali'ye irade-i seniyye layıhasını göndererek gereğini arz etti.⁴² 6 Mayıs 1914 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile birinci rütbeden Maarif Nişanı verildi.⁴³ Bab-ı Ali Teşrifat-ı Umumiye Dairesi 7 Mayıs 1914 tarihinde Maarif Nezareti'ne bilgi verdi.⁴⁴ 1 Haziran 1914 tarihinde Divan-ı Hümayun'dan beratı yazıldı.⁴⁵ Maarif Nezareti 2 Haziran 1914 tarihinde İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Riyaseti'ne Maarif Nişanı'nın kavvasa teslim edilerek beratıyla gönderildiğini bildirdi.⁴⁶

Hayatını “mütemadiyen neşr-i fazilet ve ilm” ile geçiren Hasan Mazhar Paşa iki-üç haftalık hafif bir rahatsızlığını müteakip İstanbul'un işgal altında olduğu 30 Aralık 1920 tarihinde vefat etti. Cenazesi 31 Aralık 1920 tarihinde Üsküdar'daki evinden alınarak Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'ne getirildi. Burada binlerce kişinin katıldığı hazin ve ihtişamlı bir cenaze töreni yapıldı. İngilizlerin engelleme çabalarına rağmen törenden sonra tıbbiyeli öğrenciler tabutunu taşımakta kararlı davrandı. Hatta son sınıf öğrencisi Sudi Bey İngiliz askerlerinden bazılarının kollarından tutup savurmak suretiyle karşılık verdi. Cenazesi Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.⁴⁷

⁴¹ BOA, Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 1196/48, 7 Cumadelula 1332 (3 Nisan 1914), lef 1.

⁴² BOA, İrade Taltifat (İ. TAL.) 493/17 (1332C-17), 6 Cumadelahir 1332 (2 Mayıs 1914), lef 1; BOA, MF. MKT. 1196/48, 7 Cumadelula 1332 (3 Nisan 1914), lef 2.

⁴³ BOA, İ. TAL. 493/17 (1332C-17), 6 Cumadelahir 1332 (2 Mayıs 1914), lef 2; BOA, MF. MKT. 1196/48, 7 Cumadelula 1332 (3 Nisan 1914), lef 2.

⁴⁴ BOA, MF. MKT. 1198/36, 8 Recep 1332 (2 Haziran 1914), lef 1.

⁴⁵ BOA, İ. TAL. 493/17 (1332C-17), 6 Cumadelahir 1332 (2 Mayıs 1914), lef 2; BOA, MF. MKT. 1196/48, 7 Cumadelula 1332 (3 Nisan 1914), lef 2.

⁴⁶ BOA, MF. MKT. 1198/36, 8 Recep 1332 (2 Haziran 1914), lef 2.

⁴⁷ İkdâm Gazetesi, 31 Kanun-ı Evvel 1336 (31 Aralık 1920); Şehsüvaroğlu, agm., s. 385; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3, Haz. M. A. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016, s. 1210; Cihat Çınar Başekim, “Hasan Mazhar Paşa: En Son Dersini, Cenaze Törenini Engellemek İsteyen İşgal Kuvvetlerine Verdi”, *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 2015, s. 86.

Rütbeleri, Nişanları ve Madalyaları

Hasan Mazhar Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1869 yılında yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu.⁴⁸ Paris'te ihtisasına devam ettiği 1871 yılında solkol ağalığına, 1872 yılında sağkol ağalığına terfi etti.⁴⁹ Dar-ı Şura-yı Askerî 25 Eylül 1875 tarihinde kıdemli ve bir üst rütbeyi hak eden tabiplerden olduğunu, tabip kısmı birinci sınıfında bulunmak üzere binbaşı rütbesi verilmesi gerektiğini belirtti.⁵⁰ Seraskerlik 3 Ekim 1875 tarihinde gereğini Sadaret'e arz etti.⁵¹ 9 Ekim 1875 tarihinde Sadaret'in Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine gerekli irade-i seniyye 10 Ekim 1875 tarihinde çıktı.⁵² 5 Aralık 1883 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile anatomi muallimliğinde istihdam olunmak ve sertabip kısmı ikinci sınıfında bulunmak üzere kaymakamlık rütbesi verildi.⁵³ Seraskerliğin Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne yazdığı tezkire üzerine 15 Eylül 1887 tarihli irade-i seniyye ile rütbesi miralaylığa yükseltildi.⁵⁴ Başarılı hizmeti ve ehliyeti sebebiyle 22 Temmuz 1896 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile mirlivalık rütbesine terfi etti.⁵⁵ Kıdem, ehliyet ve vazifesindeki başarısı ve gayreti sebebiyle 5 Ağustos 1903 tarihli irade-i seniyye ile feriklik rütbesi verildi.⁵⁶

Başarılı hizmetleri ve çalışmalarıyla sadakati sebebiyle çeşitli nişanlarla ödüllendirildi. Alexandre Jamain'den tercüme ettiği *İlm-i Teşrib-i Tavsiif*'nin ilk cildini II. Abdülhamid'e takdim etti. Padişah irade-i seniyye ile mesaisine ödül olarak kıdemli zabitlerden olduğu halde rütbesinin yükseltilmesini, aksi takdirde uygun rütbeden nişanla ödüllendirilmesini emretti. Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti 1 Şubat 1881 tarihinde gereğini Harbiye Nezareti'ne bildirdi.⁵⁷ Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi, çok sayıda kıdemlisi olduğu için rütbesinin terfiinin uygun olmayacağını, üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edilmesinin uygun olacağını belirtti. Harbiye Nezareti 21 Şubat 1881 tarihinde gereğini Sadaret'e arz etti.⁵⁸ 4 Mart 1881 tarihinde Sadrazam'ın Mabeyn-i

⁴⁸ BOA, Y. EE. d. 958, s. 7.

⁴⁹ Şehsüvaroğlu, agm., s. 382.

⁵⁰ BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.) 709/49612, 9 Ramazan 1292 (9 Ekim 1875), lef 1.

⁵¹ BOA, İ. DH. 709/49612, 9 Ramazan 1292 (9 Ekim 1875), lef 2.

⁵² BOA, İ. DH. 709/49612, 9 Ramazan 1292 (9 Ekim 1875), lef 3.

⁵³ BOA, İ. DH. 902/71722, 4 Safer 1301 (5 Aralık 1883), lef 1.

⁵⁴ BOA, İ. DH. 1047/82254, 26 Zilhicce 1304 (15 Eylül 1887), lef 1.

⁵⁵ BOA, İ. TAL. 100/78 (1314S-019), 11 Safer 1314 (22 Temmuz 1896), lef 1.

⁵⁶ BOA, İ. TAL. 308/28 (1321Ca-028), 11 Cumadelula 1321 (5 Ağustos 1903), lef 1.

⁵⁷ BOA, Mabeyn Evrakı, Mabeyn-İrade (MB. İ.) 71/3, 1 Rebiülevvel 1298 (1 Şubat 1881), lef 1.

⁵⁸ BOA, İ. DH. 825/66467, 2 Rebiülahir 1298 (4 Mart 1881), lef 1.

Hümayun Başkıtabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 6 Mart 1881 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı.⁵⁹ 18 Mart 1899 tarihli irade-i seniyye ile görevini layıkıyla yaptığı için ikinci rütbeden Mecidî Nişanı verildi.⁶⁰ 26 Nisan 1904 tarihli irade-i seniyye ile de birinci rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edildi.⁶¹

22 Ekim 1884 tarihli irade-i seniyye ile üçüncü rütbeden⁶², 15 Nisan 1899 tarihli irade-i seniyye ile ikinci rütbeden Osmanî nişanları verildi.⁶³ 4 Eylül 1907 tarihli irade-i seniyye ile de birinci rütbeden Osmanî Nişanı tevcih edildi.⁶⁴ 22 Haziran 1900 tarihli irade-i seniyye ile altın İmtiyaz Madalyası verildi.⁶⁵ Gümüş İmtiyaz, altın Liyakat, Yunan ve Tesiat-ı Askeriye madalyaları da vardı.⁶⁶

İdarî Görevleri

Hasan Mazhar Efendi/Paşa 1875-1909 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de muvazzaf anatomi muallimliği yaptı. Bunun yanında çeşitli meclis, cemiyet ve komisyonlarda aza, birinci ve ikinci başkan olarak görev aldı. Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazır Vekilliği ve Nazırlığı yaptı.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye Azalığı (1876-1893, 1897-1899), İkinci Reisliği (1893-1896), Fahri Reisliği (1910-1912, 1917-1920), Reisliği (1912-1917)

Hasan Mazhar Efendi 1876 yılından itibaren Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de müdavim azaydı.⁶⁷ 1893-1896 yılları arasında cemiyetin ikinci

⁵⁹ BOA, İ. DH. 825/66467, 2 Rebiülahir 1298 (4 Mart 1881), lef 2.

⁶⁰ BOA, İ. TAL. 168/18 (1316Za-018), 6 Zilkade 1316 (18 Mart 1899), lef 1.

⁶¹ BOA, İ. TAL. 331/29 (1322S-109), 10 Safer 1322 (26 Nisan 1904), lef 1.

⁶² BOA, İ. DH. 931/73772, 2 Muharrem 1302 (22 Ekim 1884), lef 1.

⁶³ BOA, İ. TAL. 171/32 (1316Z-015), 4 Zilhicce 1316 (15 Nisan 1899), lef 1.

⁶⁴ BOA, İ. TAL. 430/16 (1325B-105), 26 Recep 1325 (4 Eylül 1907), lef 1.

⁶⁵ BOA, İ. TAL. 214/74 (1318S-074), 23 Safer 1318 (22 Haziran 1900), lef 1.

⁶⁶ BOA, Y. EE. d. 958, s. 7; İbrahim Alaaddin, agm., s. 929; Uzluk, *Türkiyede Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*, s. 11.

⁶⁷ 1876-1877/1293 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 31, s. 128; 1877-1878/1294 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32, s. 357; 1878-1879/1295 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33, s. 235; 1878-1879/1296 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 34, s. 117; 1879-1880/1297 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 35, s. 320; 1880-1881/1298 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 36, s. 187; 1881-1882/1299 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 37, s. 200; 1882-1883/1300 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 38, s. 110; 1884-1885/1302 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 40, s. 311-312; 1885-1886/1303 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 41, s. 249-251; 1886-1887/1304 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 42, s. 200-201; 1887-1888/1305 Salname-

başkanı idi.⁶⁸ Cemiyetin faaliyetleri 29 Mayıs 1897 tarihinden itibaren sona erdi. Bununla birlikte Hasan Mazhar Paşa 1897-1899 yılları arasında cemiyette aza olarak yer aldı.⁶⁹ Cemiyet, 1899 yılından itibaren Divan-ı Harb ve Tedkik-i Müellefat Komisyonu olarak faaliyet gösterdi.⁷⁰ Hasan Mazhar Paşa Eylül 1908 tarihinden Ocak 1909 tarihine kadar devam eden mektep nazırlığı esnasında cemiyeti birkaç defa topladı. Ancak mektepteki sorunlar sebebiyle toplantıların devamı gelmedi. Eylül 1909 tarihinde Dersaadet Darülfünunu Tıp Fakültesi kuruldu. 28 Eylül 1909 tarihinde yapılan seçimde Tıp Fakültesi Reisliği'ne seririyat-ı hariciye muallimi Cemil (Topuzlu) Bey getirildi. Cemil Bey 25 Aralık 1910 tarihinde Tıp Fakültesi Konferans Salonu'nda cemiyeti, kendi başkanlığında topladı. Eski azalardan Hasan Mazhar Paşa, Nazif Paşa, Rasim Paşa, Nafiz Paşa, Hacı Ali Paşa, Zoiros Paşa, Feyzi Paşa ve Nuri Kenan Paşa ile Hacı Arif Efendi'nin fahrî reisliklerini teklif etti. Önerisi cemiyet azaları tarafından kabul edildi.⁷¹ 21 Nisan 1912 tarihinde yapılan seçimde Hasan Mazhar Paşa cemiyetin birinci reisi, Ziya Nuri Bey ve Süleyman Numan Bey ikinci reisleri, Tevfik Vacit Bey katib-i umumisi ve Kemal Cenap Bey katib-i hususisi oldu.⁷² Bu tarihten sonra cemiyetin toplantıları mümkün mertebe yapıldı. I. Cihan Harbi yıllarında cemiyet yaklaşık üç yıl toplanamadı. 14 Ağustos 1917 tarihinde Dersaadet Darülfünunu Tıp Fakültesi Konferans Salonu'nda Hasan Mazhar Paşa başkanlığında tekrar toplandı.⁷³ 12 Eylül 1917 tarihinde Hasan Mazhar Paşa fahrî başkanlığa, Süleyman Numan Paşa birinci başkanlığa seçildi.⁷⁴

i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 43, s. 179; 1889-1890/1307 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 45, s. 247; 1891-1892/1309 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 47, s. 262; 1892-1893/1310 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 48, s. 270.

⁶⁸ Unat, agm., s. 92; 1893-1894/1311 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 49, s. 277; 1894-1895/1312 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 50, s. 287; 1895-1896/1313 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 51, s. 293.

⁶⁹ 1896-1897/1314 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 52, s. 299-300; 1897-1898/1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 53, s. 197; 1898-1899/1316 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 54, s. 213.

⁷⁰ Unat, agm., s. 93.

⁷¹ Unat, agm., s. 94-95.

⁷² Şehsüvaroğlu, agm., s. 388.

⁷³ Unat, agm., s. 95.

⁷⁴ Unat, agm., s. 96.

Cemiyet-i/Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Azalığı (1883-1904) ve Reisliği (1904-1908)

Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye 14 Aralık 1869 tarihli irade-i seniyye ile yürürlüğe giren İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi gereği Tıbbiye-i Mülkiye Nezaret-i maiyetinde kuruldu.⁷⁵ Bir reis, altısı doktor tabip, ikisi doktor eczacı sekiz azadan müteşekkildi. Maiyetinde bir kâtip vardı. Reisine 2500, katibine 2000 kuruş maaş verildi. Cemiyet halk sağlığı ve sağlık personeli ile ilgili konuları görüşerek karara bağlamakla görevliydi.⁷⁶ Salgın ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesiyle ilgili tedbirleri görüşerek karar almak, sağlıkla ilgili mevzuatı tanzim etmek, yurtdışında tahsil görüp Osmanlı Devleti'nde çalışmak isteyen tabip, eczacı, aşıcı ve sairlerin imtihanlarını yapmak görevleri arasındaydı.⁷⁷ Cemiyet cumartesi ve çarşamba günleri toplanırdı.⁷⁸ 13 Mayıs 1898 tarihli irade-i seniyye ile haftada bir defa cumartesi günü toplanması kararlaştırıldı. Cemiyette görüşmeler 13 Temmuz 1892 tarihine kadar Fransızca, bu tarihten sonra resmî dil Türkçe ile yapılmaya başlandı.⁷⁹

Hasan Mazhar Bey 1883 yılından 1904 yılına kadar Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye azasıydı.⁸⁰ Kuruluşundan itibaren meclis azalarına toplantı başına bir

⁷⁵ BOA, İ. DH. 1295/101727, 10 Ramazan 1286 (14 Aralık 1869).

⁷⁶ BOA, Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemî Mukavele Kısım (A. DVN. MKL.) 8/4, 6 Şevval 1286 (9 Ocak 1870).

⁷⁷ BOA, A. DVN. MKL. 8/4, 6 Şevval 1286 (9 Ocak 1870); Unat, agm., s. 86.

⁷⁸ BOA, A. DVN. MKL. 8/4, 6 Şevval 1286 (9 Ocak 1870).

⁷⁹ Besim Ömer, *Nensal-i Afyeyet*, s. 117-118.

⁸⁰ BOA, İ. DH. 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883), lef 3, lef 6; 1884-1885/1302 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 40, s. 311; 1885-1886/1303 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 41, s. 248-249; 1886-1887/1304 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 42, s. 199-200; 1887-1888/1305 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 43, s. 178; 1888-1889/1306 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 44, s. 227; 1889-1890/1307 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 45, s. 243-244; 1890-1891/1308 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 46, s. 241-242; 1891-1892/1309 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 47, s. 259-260; 1892-1893/1310 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 48, s. 267-268; 1893-1894/1311 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 49, s. 279-280; 1894-1895/1312 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 50, s. 289-290; 1895-1896/1313 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 51, s. 295-296; 1896-1897/1314 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 52, s. 301-302; 1897-1898/1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 53, s. 198; 1898-1899/1316 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 54, s. 214-215; 1899-1900/1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 55, s. 242; 1900-1901/1318 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 56, s. 260; 1901-1902/1319 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 57, s. 277; 1902-1903/1320 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 58, s. 280; 1903-1904/1321 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 59, s. 306.

Osmanlı altını yevmiye verildi.⁸¹ Hasan Mazhar Bey/Paşa 1883-1898 yılları arasında azalıktan haftada 200 kuruş, 1898-1904 yılları arasında haftada 100 kuruş yevmiye aldı.⁸² Örneğin Aralık 1887 tarihi itibarıyla meclis azalığından ayda 800 kuruş yevmiye almaktaydı. Bu tarihte Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki anatomi muallimliğinden aldığı miralaylık maaşı da 2000 kuruştü. İlaveten Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki anatomi muallimliğinden 380 kuruş, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye azalığından 400 kuruş aylık geliri vardı.⁸³

1898 ve 1899 yıllarında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye reisi Mirliva Ferdinand Paşa, azaları Mirliva Zoiros Paşa, Mirliva Hayreddin Paşa, Mirliva Hasan Mazhar Paşa, Mirliva İbrahim Paşa, Mirliva Pavlaki Paşa, Miralay Besim Ömer Bey, Kaymakam Aristidi Bey, Binbaşı Vasil Naum Bey, Binbaşı Esad Bey, Binbaşı Ali Rıza Bey idi. Mülkî tabipler Rıza Tevfik Bey ve Fuad Süreyya Bey fahri aza idi. Kâtip Kaymakam Salih Bey, arşivist Sami Bey idi.⁸⁴ 1903 yılında meclis reisi Ferdinand Paşa, azaları Ferik Zoiros Paşa, Ferik Hayreddin Paşa, Ferik Hasan Mazhar Paşa, Ferik Besim Ömer Paşa, Mirliva Pavlaki Paşa, Mirliva Aristidi Paşa, Miralay Esad Bey, mülkî tabip Fuad Süreyya Paşa, Kaymakam Vasil Naum Bey, mülkî tabip Dr. Rıza Tevfik Bey, mülkî tabip Naum Efendi idi. Katib-i umumisi Miralay Salih Bey, evrak memuru Adil Bey idi.⁸⁵

Hasan Mazhar Paşa Tophane-i Amire Müşirliği'nin tezkiresi üzerine 25 Ekim 1904 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile vefat eden Ferdinand Paşa'nın yerine meclis reisliğine atandı.⁸⁶ Bu sebeple Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki

⁸¹ BOA, Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD.) 2522/16, 26 Safer 1305 (13 Kasım 1887), lef 1.

⁸² BOA, İ. DH. 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883), lef 1; BOA, ŞD. 2522/16, 26 Safer 1305 (13 Kasım 1887), lef 2.

⁸³ BOA, ŞD. 2924/25, 14 Rebiülahir 1305 (30 Aralık 1887), lef 1.

⁸⁴ Besim Ömer, *Nevsal-i Afîyet*, s. 118-119; Besim Ömer, *Nevsal-i Afîyet Salname-i Tıbbî II*, s. 495-496.

⁸⁵ Besim Ömer, *Nevsal-i Afîyet Salname-i Tıbbî*, III, Matbaa-ı Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1320, s. 728.

⁸⁶ Şehsüvaroğlu, agm., s. 383; BOA, MF. MKT. 812/72, 21 Şaban 1322 (31 Ekim 1904), lef 1, lef 2.

anatomi dersini Kaymakam Yusuf Rami Bey verdi.⁸⁷ Meclis reisliğine 1908 yılına kadar devam etti.⁸⁸

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Azalığı (1883-1907)

29 Temmuz 1883 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Dahiliye Nezareti idaresinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de sıhhiye meclisi kurulması emredildi. Meclis, İstanbul ve taşradaki sağlık durumu hakkında araştırma yapacak, başta kolera olmak üzere bulaşıcı ve salgın hastalıklar görüldüğünde alınması gereken fennî ve koruyucu tedbirleri görüşecek, aldığı tedbirleri İstanbul ve vilayetlere tebliğ edecekti.⁸⁹ İrade-i seniyyenin çıkması üzerine Sadaret gereğini Dahiliye Nezareti'ne bildirdi. Dahiliye Nezareti 2 Ağustos 1883 tarihinde Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne Dahiliye Nazırının başkanlığında sıhhiye meclisi kurulmasına dair irade-i seniyye çıktığını, üyelerinin Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ndeki Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi'nde görevli tabiplerden seçilmesi, seçilecek tabiplerin isimleriyle kaleme alınacak nizamname layihasının gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar neticesinde azaları arasında Hasan Mazhar Bey'in de bulunduğu Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi 11 Ağustos 1883 tarihinde nizamname layihasını hazırladı. 14 Ağustos 1883 tarihinde Sadrazamın Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 16 Ağustos 1883 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı.⁹⁰ Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye 26 Ağustos 1883 tarihinde kuruldu.⁹¹ Reisi Miralay Ferdinand Bey, sekreteri Miralay Zoiros Bey, daimi azaları Mehmet Muhtar Efendi, Miralay Nafiz Bey, Miralay Agop Bey, Kaymakam Abdunnur Bey, Kaymakam Hüseyin Remzi Bey ve Binbaşı Hasan Mazhar Efendi idi.⁹² Meclis haftada bir defa pazartesi günü toplandı. Toplantılara katılan azalara 13 Mart 1885 tarihinden itibaren 100 kuruş yevmiye verildi.⁹³

⁸⁷ BOA, MF. MKT. 857/20, 18 Rebiülevvel 1323 (23 Mayıs 1905), lef 1; BOA, MF. MKT. 860/43, 29 Rebiülevvel 1323 (3 Haziran 1905), lef 1, lef 2.

⁸⁸ 1904-1905/1322 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 60, s. 323; 1905-1906/1323 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 61, s. 347; 1906-1907/1324 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 62, s. 378.

⁸⁹ BOA, İ. DH. 889/70793, 24 Ramazan 1300 (29 Temmuz 1883), lef 1; Besim Ömer, *Nevsal-i Afiyet*, s. 119-120.

⁹⁰ BOA, İ. DH. 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883), lef 3, lef 6.

⁹¹ BOA, İ. DH. 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883), lef 1.

⁹² BOA, İ. DH. 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883), lef 1.

⁹³ BOA, ŞD. 2522/16, 26 Safer 1305 (13 Kasım 1887), lef 2.

1898 yılında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye birinci reisi Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh Paşa, ikinci reisi erkan-ı harbiye Mirlivası Avni Paşa, daimi azaları Ferik Nafiz Paşa, Ferik Cemil Paşa, Mirliya Ferdinand Paşa, Mirliya Mahmut Paşa, Mirliya Zoiros Paşa, Mirliya Hayreddin Paşa, Mirliya Hasan Mazhar Paşa, Mirliya Salim Paşa, Mirliya Pavlaki Paşa, Mirliya İbrahim Lütfi Paşa, Miralay Besim Ömer Bey, Kaymakam Aristidi Bey, fahri azası mülki tabip Fuad Süreyya Bey, katibi Sami Bey idi. Meclise bağlı hıfzıssıhha müfettişleri de vardı.⁹⁴ 1903 yılında mecliste birinci reis Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh Paşa, ikinci reis Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Dahiliye Müdürü erkan-ı harbiye Mirlivası Zeki Paşa, daimi azalar Ferik Cemil Paşa, Ferik Ferdinand Paşa, Ferik Zoiros Paşa, Ferik Salim Paşa, Ferik Besim Ömer Paşa, Ferik Mahmut Hakkı Paşa, Ferik Hayreddin Paşa, Ferik Hasan Mazhar Paşa, Mirliya Pavlaki Paşa, Mirliya Aristidi Paşa, mülki tabip Fuad Paşa, mülki tabip Tahir Bey, katip Adil Bey idi.⁹⁵ Hasan Mazhar Paşa 1883-1907 yılları arasında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’de daimi aza olarak bulundu.⁹⁶

Şehremaneti Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonu Azalığı

Şehremaneti Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonu 1895 yılında kuruldu.⁹⁷ Cuma ve pazar hariç haftada beş gün toplanan komisyonun temel görevi İstanbul belediye dairelerine ait sıhhiye ile ilgili hususları tetkik etmek, halk

⁹⁴ Besim Ömer, *Neşal-i Afiyet* s. 119-120.

⁹⁵ Besim Ömer, *Neşal-i Afiyet Salname-i Tıbbî III*, s. 729.

⁹⁶ 1884-1885/1302 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 40, s. 309-310; 1885-1886/1303 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 41, s. 247; 1886-1887/1304 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 42, s. 199; 1887-1888/1305 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 43, s. 177; 1888-1889/1306 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 44, s. 226; 1889-1890/1307 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 45, s. 242-243; 1890-1891/1308 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 46, s. 240-241; 1891-1892/1309 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 47, s. 258-259; 1892-1893/1310 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 48, s. 266-267; 1893-1894/1311 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 49, s. 277; 1894-1895/1312 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 50, s. 286-287; 1895-1896/1313 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 51, s. 292-293; 1896-1897/1314 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 52, s. 298-299; 1897-1898/1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 53, s. 196; 1898-1899/1316 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 54, s. 212; 1899-1900/1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 55, s. 242; 1900-1901/1318 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 56, s. 260; 1901-1902/1319 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 57, s. 276-277; 1902-1903/1320 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 58, s. 279-280; 1903-1904/1321 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 59, s. 305-306; 1904-1905/1322 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 60, s. 322-323; 1905-1906/1323 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 61, s. 346-347; 1906-1907/1324 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 62, s. 377-378.

⁹⁷ Bu komisyon için bk. Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, s. 42-43.

sağlığını korumak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasını önlemeye yönelik tedbirler almak. Komisyon, Şehremini başkanlığında toplandı. Her belediye dairesinde komisyona bağlı sıhhiye heyetleri oluşturuldu.⁹⁸ Hasan Mazhar Bey, 28 Eylül 1895 tarihinde komisyona tabip Miralay Mahmut Bey ve tabip Abdürrahim Efendi ile birlikte mevcutlara ilaveten aza seçildi.⁹⁹

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin İslahı İçin Kurulan Komisyonlardaki Azalıkları

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nazırı Marko Paşa 1882 yılında Sadaret'e takdim ettiği layıhada, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye tahsilinin ıslah edilmesi gerektiğini bildirdi. Zira kısa süre önce Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin idaresi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaret'i'ne verilmişti. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki tahsilin derecesi ve diğer hususların ıslahının kurulacak komisyon tarafından tahkik edilmesi irade-i seniyye ile emredildi. Bunun üzerine Marko Paşa bir komisyon kurdu. Komisyonunda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Müzehanesi Müdürü ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye muallimi Miralay Mehmet Rifat, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Reisi ve Mekteb-i Tıbbiye hıfzıssıhha muallimi Miralay Ferdinand, Mekteb-i Tıbbiye seririyat-ı dahiliye muallimi Miralay Zorios, Mekteb-i Tıbbiye seririyat-ı hariciye muallimi Miralay Aristidi, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane emraz-ı hariciye muallimi Kaymakam Mehmet Nuri, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane anatomi muallimi Binbaşı Hasan Mazhar, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane kıbale muallimi Binbaşı Abdülvahid, Mekteb-i Tıbbiye seririyat muallim muavini Binbaşı İbrahim Naim yer aldı.¹⁰⁰ Komisyon Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de verilen derslerin ıslahını görüştü. 2 Şubat 1883 tarihli raporu hazırladı. Marko Paşa raporu 20 Mart 1883 tarihinde Sadaret'e arz etti.¹⁰¹

1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi ıslah etmek ve tedrisatındaki eksiklikleri gidermek için Bonn Üniversitesi tabibi muallim Robert Rieder ile Doktor George Deycke İstanbul'a getirildi. 8 Haziran 1898 tarihinden itibaren Robert Rieder'e yıllık 30000 frank, George Deycke'ye 15000 frank maaş verildi.¹⁰² İrade-i seniyye ile Robert Rieder'e Gülhane Seririyat Hastahanesi

⁹⁸ Besim Ömer, *Nensal-i Afyeyet*, s. 121-122.

⁹⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Arşivi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.) 337/108, 23 Rebiülahir 1313 (13 Ekim 1895), lef 2.

¹⁰⁰ BOA, ŞD. 2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883), lef 10.

¹⁰¹ BOA, ŞD. 2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883), lef 10. Rapor için bk. BOA, ŞD. 2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883), lef 9.

¹⁰² BOA, İrade Hususî (İ. HUS.) 66/12 (1316Ra-012), 6 Rebiülevvel 1316 (25 Temmuz 1898); BOA, BEO. 1105/82804, 15 Zilkade 1315 (7 Nisan 1898), lef 1; BOA, HR. İD. 2091/85, 1 Şubat 1898.

muallimi ve müdürü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müfettişi ünvanı verildi. Gülhane'deki askerî rüşdiye mektebi binası hastahaneye ve mektebe dönüştürüldü. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun tabiplerin burada uygulama yapmalarına karar verildi. Burası Robert Rieder'in idaresine tevdi edildi. 1895 yılında Berlin'de bulunan Kaiser Wilhelms-Akademie'ye tahsile gönderilen ve icazetname alarak dönen Ziya Nuri Bey, Süleyman Numan Bey, Asaf Derviş Bey, Kerim Sebati Bey ve Eşref Ruşen Bey¹⁰³ Robert Rieder'in emrine verilerek Gülhane Hastahanesi'nde görevlendirildi. Robert Rieder hem Haydarpaşa'da inşa edilmekte olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Seririyat inşaatına nezaret etti, hem mektebin ıslahıyla ilgili layihayı ve açıldığında uygulanacak ders programını hazırladı. Ders programı ile layihayı II. Abdülhamid'e takdim etti. II. Abdülhamid irade-i seniyye ile ders programı ve layihanın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de görevli muallimlerden kurulacak komisyonda görüşülmesini emretti.¹⁰⁴ Kısa süre sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de komisyon kuruldu.¹⁰⁵ Komisyon 10 Kasım 1898 tarihinde toplandı. Komisyonda aza olarak yer alan anatomi muallimi Hasan Mazhar Paşa ile emraz-ı umumiye muallimi Hacı Nafiz Paşa her muallimin uzmanlık alanıyla ilgili kısımları tetkik etmesi, bu sebeple layiha suretinin istinsah veya tab ettirilerek komisyon üyelerine dağıtılması gerektiğini beyan etti. Mektep ders nazırı Mahmut Hakkı Paşa layihanın bastırılarak komisyon üyelerine dağıtılacağını ifade etti.¹⁰⁶ Neticede komisyon, Robert Rieder'in layihasında yer alan ıslah ve tadille ilgili hususları görüşerek büyük ölçüde uygun buldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve İdadi-i Tıbbî ders programlarında önemli değişiklikler yapıldı.¹⁰⁷

İmtihan Komisyonlarındaki Azalıkları

Hasan Mazhar Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye başta olmak üzere çeşitli mekteplerin yılsonu imtihanlarında heyet-i mümeyyize azası olarak da görev aldı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de yılsonunda talebe her ders için heyet-i mümeyyize

¹⁰³ BOA, HR. TH. 219/13, 6 Kasım 1898; BOA, Y. A. HUS. 371/3, 1 Zilkade 1314 (3 Nisan 1897).

¹⁰⁴ Besim Ömer, *Neval-i Afyette Salname-i TıbbîII*, s. 110-111.

¹⁰⁵ Komisyon üyelerinin isimleri için bk. BOA, Yıldız Sarayı Arşivi, Sadaret Perakende Evrakı, Nezaret ve Devair Maruzatı, Askerî Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK.) 146/49, 26 Cumadelahir 1316 (11 Kasım 1898), lef 6-7.

¹⁰⁶ BOA, Y. PRK. ASK. 146/49, 26 Cumadelahir 1316 (11 Kasım 1898), lef 1-2.

¹⁰⁷ Yapılan düzenlemeler hakkında ayrıntı için bk. Besim Ömer, *Neval-i Afyette Salname-i Tıbbî II*, s. 110-111; Galib Ata, *Tıp Fakültesi*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1341, s. 130-132. Robert Rieder'in hazırladığı program 1909 yılına kadar uygulamada kaldı; bk. Galib Ata, *Tıp Fakültesi*, s. 134).

tarafından imtihan-ı umumiye tabi tutulurdu. Başarılı olan talebe bir üst sınıfa geçerdi. Hasan Mazhar Paşa anatomi dersi heyet-i mümeyyizelerinde sürekli azalar olarak görev aldı. Örneğin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de ikinci sınıftaki anatomi birinci kısım dersi yılsonu imtihanı 4 Temmuz 1894 tarihinde yapıldı. İkinci sınıf anatomi birinci kısım dersi muallimi Miralay Rasim Bey, muavini Kolağası İsmail Besim Efendi idi. İmtihan-ı umumi heyet-i mümeyyizesinde Seraskerlik Sıhhiye Dairesi İkinci Şube Müdür Muavini Miralay Kabril Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallim ve muavinlerinden Miralay Hasan Mazhar Bey, Binbaşı Ahmet Fehim Efendi ve Binbaşı Yusuf Rami Efendi yer aldı. Üçüncü sınıftaki anatomi ikinci kısım dersi muallimi Miralay Hasan Mazhar Bey, muavini Binbaşı Yusuf Rami Efendi idi. Dersin yılsonu imtihanı 29-30 Haziran 1894 tarihleri arasında yapıldı. İmtihan heyeti mümeyyizleri Bab-ı Vala-yı Zabtıye sertabibi Mirliva Salim Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallim ve muavinlerinden Miralay Rasim Bey ve Kolağası İsmail Besim Efendi idi.¹⁰⁸

1883 yılında Beyrut’ta açılan Fransız Tıp Mektebi mezunlarının Osmanlı ülkesinde tabiplik yapabilmeleri için diplomalarının Osmanlı Devleti tarafından tanınması gerekmektedir. Ancak Osmanlı Devleti çeşitli gerekçelerle uzun süre diplomalarını tasdik etmedi. Fransa’nın diplomatik baskıları neticesinde Ekim 1898 tarihinde mektep mezunlarının diplomalarını tanımak zorunda kaldı. İstanbul’dan her yıl üç jüri üyesi gönderilerek sınavların Beyrut’ta yapılması, mezunlara Osmanlı Devleti sınırları içinde doktorluk yapmaları için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane onaylı diploma verilmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁹ Heyet-i mümeyyizelerde üç Fransız ve Osmanlı Devleti’ni temsilen üç Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimi yer aldı. Azaların harcırah ve masraflarını Fransız Sefareti karşıladı. 1899 yılında Fransız Sefareti Hariciye Nezareti’ne yılsonu imtihanının Ekim 1899 tarihinde yapılacağını, mümeyyiz heyeti tayin edilmesi gerektiğini bildirdi. Mümeyyiz heyetine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane emraz-ı umumiye muallimi Ferik Nafiz Paşa, anatomi muallimi Mirliva Hasan Mazhar Paşa, emraz-ı hariciye muallimi Mirliva Hayreddin Paşa, seririyat-ı dahiliye muallim muavini Kaymakam Celal İsmail Bey ve hikmet-i tabiiye muallimi Kolağası İsmail Ali Bey seçildi. Ancak üç muallim seçilmesi gerektiği için kısa süre sonra mümeyyiz heyetinden Ferik Nafiz Paşa ile Kolağası İsmail Ali Bey çıkarıldı. Mirliva Hasan Mazhar Paşa, Mirliva Hayreddin Paşa ve Kaymakam Celal İsmail Bey’in gönderilmeleri için Sadrazam Mabeyn-i Hümayun

¹⁰⁸ BOA, Y. MTV. 122/10, 20 Zilhicce 1312 (14 Haziran 1895), lef 2.

¹⁰⁹ Adil Baktaya, “Bir Diploma Sorunundan Bir Diplomatik Soruna Beyrut St. Joseph Tıp Fakültesi Zemininde Osmanlı Devleti İle Fransa’nın Meşruiyet ve Prestij Mücadelesi”, *Nuran Yıldırım Armağan Kitabı Tıp Tarihinin Peşinde Bir Ömür*, Ed. Hakan Ertin-M. İnanç Özekmekçi, Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi, İstanbul 2016, s. 500-501.

Başkıtabeti'ne 18 Ekim 1899 tarihinde arz tezkiresi yazdı. Gerekli irade-i seniyye 18 Ekim 1899 tarihinde çıktı.¹¹⁰ Sadaret 19 Ekim 1899 tarihinde gereğini Hariciye Nezareti ile Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne emretti.¹¹¹ Hasan Mazhar Paşa, Beyrut'taki Fransız Tıp Mektebi'nin 1901 ve 1904 yıllarındaki yılsonu imtihanlarında da heyet-i mümeyyize azası olarak görev aldı.¹¹²

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazır Vekilliği ve Nazırlığı (1908-1909)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazır Vekili Bahriye birinci Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'nın istifası üzerine Tophane ve Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'nin 11 Ağustos 1908 tarihli emirnamesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazır Vekilliği'ne Hasan Mazhar Paşa atandı.¹¹³ Kısa süre sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallimîn Meclisi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden ayrılarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nin kurulmasını kararlaştırdı. Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti Harbiye Nezareti'ne Muallimîn Meclisi kararını göndererek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırlığı'na Hasan Mazhar Paşa'nın atanmasının faydalı olacağını bildirdi. Harbiye Nezareti evrakı Sıhhiye Dairesi'ne havale etti. Sıhhiye Dairesi 3 Eylül 1908 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden ayrılarak mercü Harbiye Nezareti olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti kurulması, nazırlığına Hasan Mazhar Paşa'nın atanması kararını uygun buldu.¹¹⁴ Harbiye Nezareti 6 Eylül 1908 tarihinde gereğini Sadaret'e bildirdi.¹¹⁵ Sadaret'in 20 Eylül 1908 tarihinde yazdığı arz tezkiresi üzerine 21 Eylül 1908 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı.¹¹⁶ Sadaret 22 Eylül 1908 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bilgi vererek gereğini emretti.¹¹⁷

Hasan Mazhar Paşa 26 Eylül 1908 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden ayrılarak mercü Harbiye

¹¹⁰ BOA, İ. AS. 29/47 (1317C-06), 12 Cumadelahir 1317 (18 Ekim 1899), lef 1.

¹¹¹ BOA, BEO. 1388/104042, 13 Cumadelahir 1317 (19 Ekim 1899), lef 1; BOA, HR. TH. 234/23, 19 Ekim 1899, lef 1.

¹¹² BOA, İ. AS. 38/39 (1319Ş-12), 15 Şaban 1319 (27 Kasım 1901), lef 1, lef 2, lef 4; BOA, BEO. 1751/131254, 15 Şaban 1319 (27 Kasım 1901), lef 1; BOA, İ. HR. 390/33 (1322C-14), 29 Cumadelahir 1322 (10 Eylül 1904); BOA, HR. TH. 309/29, 16 Eylül 1904.

¹¹³ Rıza Tahsin, *Minat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 114-115.

¹¹⁴ BOA, İ. AS. 74/55 (1326Ş-75), 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908), lef 2.

¹¹⁵ BOA, İ. AS. 74/55 (1326Ş-75), 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908), lef 1.

¹¹⁶ BOA, İ. AS. 74/55 (1326Ş-75), 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908), lef 4.

¹¹⁷ BOA, BEO. 3401/255062, 25 Şaban 1326 (22 Eylül 1908), lef 1.

Nezaretî olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretî kurulduğunu, nazırlığa kendisinin tayin edildiğini, irade-i seniyyenin çıktığına dair Harbiye Nezaretî'nden 23 Eylül 1908 tarihinde bilgi verildiğini, resmî yazışmalarda doğrudan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretî'ne müracaat edilmesine dair vilayetlerle müstakil mutasarrıflıklara tebliğatta bulunulması gerektiğini bildirdi.¹¹⁸ Dahiliye Nezaretî 21 Ekim 1908 tarihinde vilayetlerle müstakil mutasarrıflıklara bilgi verdi.¹¹⁹

Harbiye Nezaretî Sıhhiye Dairesi 24 Eylül 1908 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Ders Nazırını Ferik Mahmut Hakkı Paşa'nın istifası üzerine yerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane seririyat-ı dahiliye muallimi Ferik Alexandre Zoiros Paşa'nın nazır-ı sanilikle ders nazırını atanmasına karar verdi.¹²⁰ Harbiye Nezaretî 25 Eylül 1908 tarihinde gereğini Sadaret'e arz etti.¹²¹ 28 Eylül 1908 tarihinde yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli olan irade-i seniyye 29 Eylül 1908 tarihinde çıktı.¹²² Sadaret 4 Ekim 1908 tarihinde Harbiye Nezaretî'ne bilgi verdi.¹²³ Böylece Hasan Mazhar Paşa'nın yardımcılığı ile ders nazırlığına Ferik Alexandre Zoiros Paşa atandı.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip meşrutiyet ve hürriyetin manası layıkıyla anlaşılamadığı için birçok kurumda olduğu gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de hem tedrisat hem zabturate hususlarında intizamsızlık baş gösterdi.¹²⁴ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırını Hasan Mazhar Paşa mektepte muallimlikle de iştiğal ettiğinden nazırlık işlerini yapmaya zamanının müsait olmadığını ifade etti. Harbiye Nezaretî 21 Ocak 1909 tarihinde Sadaret'e, Hasan Mazhar Paşa'nın önceden olduğu gibi muallimlikle iştiğal etmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırlığı'ndan affedilerek yerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane anatomi muallimi Ferik Rasim Paşa'nın atanmasına karar verildiğini bildirdi.¹²⁵ 23 Ocak 1909 tarihinde Sadrazam Kamil Paşa tarafından yazılan arz tezkiresi üzerine 24 Ocak 1909 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı.¹²⁶ Sadaret 25 Ocak 1909

¹¹⁸ BOA, Dahiliye Nezaretî Mektubî Kalemî (DH. MKT). 2636/76, 25 Ramazan 1326 (21 Ekim 1908), lef 1.

¹¹⁹ BOA, DH. MKT. 2636/76, 25 Ramazan 1326 (21 Ekim 1908), lef 2.

¹²⁰ BOA, İ. AS. 75/5 (1326N-05), 3 Ramazan 1326 (29 Eylül 1908), lef 1.

¹²¹ BOA, İ. AS. 75/5 (1326N-05), 3 Ramazan 1326 (29 Eylül 1908), lef 2.

¹²² BOA, İ. AS. 75/5 (1326N-05), 3 Ramazan 1326 (29 Eylül 1908), lef 4.

¹²³ BOA, BEO. 3409/255638, 8 Ramazan 1326 (4 Ekim 1908).

¹²⁴ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 115.

¹²⁵ BOA, İ. AS. 80/6 (1327M-06), 2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909), lef 1.

¹²⁶ BOA, İ. AS. 80/6 (1327M-06), 2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909), lef 2.

tarihinde Harbiye Nezareti'ne bilgi verdi.¹²⁷ Böylece Hasan Mazhar Paşa'nın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırlığı sona erdi. Ekim 1909 tarihinde de emekliliğini istedi.

Telif ve Tercüme Eserleri

Hasan Mazhar Efendi/Paşa, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'de verdiği anatomi derslerinde okutmak üzere talebenin ihtiyacını dikkate alarak ders kitapları tercüme ve telif etti. Bu hususta iki temel eseri *İlm-i Teşrih-i Tavsiî (Deskriptif Anatomi İlmî)* ve *İlm-i Teşrih-i Topografî (Topografik Anatomi İlmî)* idi.

İlm-i Teşrih-i Tavsiî

Hasan Mazhar Efendi 1880 ve 1881 yıllarında Alexandre Jamain'in *Nouveau Traité Élémentaire d'Anatomie Descriptive et de Préparations Anatomiques* (Paris, 1867) isimli eserini *İlm-i Teşrih-i Tavsiî* ismiyle Türkçe'ye tercüme ederek iki cilt halinde yayınladı. Alexandre Jamain Paris Hastahaneleri cerrahı, Cemiyet-i Teşrihiye ve Madrid Darülfünun-ı Cerrahiyesi azasıydı.

1880 yılında Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'de Hafız Mehmet Bey'in Antoine Laurent Bayle'den *Talimü't-Teşrih* ismiyle tercüme ettiği anatomi kitabı okutulmaktaydı.¹²⁸ Hasan Mazhar Efendi eseri küçük ve eski bulunduğu için yeterli

¹²⁷ BOA, BEO. 3479/260875, 3 Muharrem 1327 (25 Ocak 1909), lef 1.

¹²⁸ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsiî*, s. elif-cim. 1871 yılında Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane Mütercimi Doktor Miralay Hafız Mehmet Bey, Antoine Laurent Bayle'nin anatomiyle ilgili Fransızca eserini *Talimü't-Teşrih* adıyla Türkçe'ye çevirdi. Eser 1871 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası'nda basıldı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti eseri Sultan Abdülaziz'e takdim edilmek üzere Seraskerliğe göndererek Miralay Hafız Mehmet Bey'in taltife şayan olduğunu bildirdi. Seraskerlik evrakı Dar-ı Şura-yı Askerî'ye havale etti. Dar-ı Şura-yı Askerî kitabın Sadaret'e takdim edilmesi, Miralay Hafız Mehmet Bey'in gayret ve eserini takdiren dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı'yla taltif edilmesi gerektiğine karar verdi. Seraskerlik 17 Ocak 1872 tarihinde gereğini Sadaret'e arz etti (BOA, İ. DH. 44826, 12 Zilkade 1288 (23 Ocak 1872), lef 1). 23 Ocak 1872 tarihinde Sadrazamın Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 24 Ocak 1872 tarihinde Hafız Mehmet Bey'in taltifine dair irade-i seniyye çıktı; bk. BOA, İ. DH. 44826, 12 Zilkade 1288 (23 Ocak 1872), lef 2). Hafız Mehmet Bey *Kavanin-i Cerrahin* (2 cilt), *Teşrih-i Nenâhî* ve *Teşrih* isimli eserlerin de mütercimiydi; bk. BOA, ŞD. 2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883), lef 18). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane doktoru Kaymakam Hafız Mehmet Bey fenn-i cerrahiye dair Türkçe kitap olmadığı için Fransız cerrah Porzeri'nin cerrahiye dair iki ciltlik eserinin ilk cildini *Kavanin-i Cerrahîn* adıyla Türkçe'ye çevirdi. Basımına Mart 1852 tarihli irade-i seniyye ile izin verildi; bk. BOA, Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Asafî Belgeleri, Amedî Kalemi Belgeleri (A. AMD.) 36/79, 4 Cumadelahir 1268 (26 Mart 1852); T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM.) 45/42, 11 Cumadelahir 1268 (2 Nisan 1852); T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler (A. MKT. NZD.) 52/50, 16 Cumadelahir 1268 (7 Nisan 1852)). 25 Ekim 1854 tarihinde Miralay Hafız Mehmet Bey Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de müfredat-ı tıbbiyye muallim muaviniydi. Tercüme ettiği *Kavanin-i Cerrahîn*'in ikinci cildinin basımına 30 Ekim 1854 tarihli irade-i seniyye ile

görmedi. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nazırı Marko Paşa ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Ders Nazırı Ahmet Paşa da Alexandre Jamain'ın eserini Türkçe'ye çevirmesini emretti. Birlikte çalıştığı muallimler de çeviri için kendisini teşvik etti.¹²⁹

Birinci cilt 27 Ekim 1880 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası'nda basıldı. Birinci ciltte Dibace, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bin iki yüz doksan altı sene-i dersiyesinin bidayetinde anatomi muallimi Hasan Mazhar Efendi'nin yedinci ve altıncı sınıf talebesine hitaben irad eylediği nutkun sureti, fihrist-i cild-i evvel, cedvel-i hata ve sevabı müteakip mukaddime, mebhasü'l-izam, mebhasü'l-mefasil, mebhasü'l-adalat, mebhasü'l-eviye yer aldı. Birinci cilde zeyl de ekledi. Zeylde Alexandre Jamain'ın eserinde yer almayan, başka müelliflerden derlediği üç anatomi makalesine talebe için faydalı gördüğünden yer verdi. Zeylde *cedvel-i şerayin* de yer aldı.¹³⁰

İkinci cilt 27 Mart 1881 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası'nda basıldı. Bu ciltte cedvel-i hata ve sevab, fihrist-i kitab, mebhasü'l-ahşâ ve mebhasü'l-asab ile cedvel-i asab yer aldı.¹³¹ *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*'nin ikinci baskısı da yapıldı.¹³²

Hasan Mazhar Paşa, sonraki yıllarda *İlm-i Teşrih-i Tavsifî* isimli eserde yer alan bölümleri (mebhasları) ayrı ayrı kitaplar olarak yayınladı. Alexandre Jamain'den yaptığı çeviriye muhtasar bulduğu için diğer kaynaklara başvurarak yeni bilgiler ekledi. Bu sayede eseri geliştirdi. Böylece *Teşrih Külliyyatı* adını verdiği anatomi kitapları ortaya çıktı.

Mebhasü'l-İzâm (Osteoloji/Kemikbilim) ilk defa Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin tasdiki, Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesi ile 16 Ekim 1892 tarihinde Hakkak Servişçi'nin Taş ve Hurufat Matbaası'nda 317 sayfa olarak

izin verildi (BOA, İ. DH. 310/19764, 6 Safer 1271 (29 Ekim 1854)). Sadaret 13 Kasım 1854 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne irade-i seniyyenin çıktığını bildirdi (BOA, A. MKT. MHM. 61/36, 21 Safer 1271 (13 Kasım 1854)). Kaymakam Hafız Mehmet Bey'e başarılı hizmeti ve gayreti sebebiyle 19 Aralık 1853 tarihinde irade-i seniyye ile miralaylık rütbesi verilmişti; bk. BOA, İ. DH. 285/17930, 15 Rebiülevvel 1270 (16 Aralık 1853). Hafız Mehmet Bey'in Batı dillerinde frengiye dair yazılan eserleri inceleyerek kaleme aldığı *Mecmua-ı Da'ü'l-Zühreviye* isimli eseri de vardı; bk. A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 938.

¹²⁹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, s. elif-cim.

¹³⁰ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, Cild-i Evvel, Mekteb-i Tıbbiye-i Askerî Matbaası, İstanbul, 1296.

¹³¹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, Cild-i Sani, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 15 Mart 1297.

¹³² Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-İzâm*, Tab'-ı Salis, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1327, s. 3.

basıldı.¹³³ Hasan Mazhar Paşa 3 Şubat 1905 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim ettiği arzuhalde *Mebhasü'l-İz'am*'ın matbu nüshasının tükendiğini, ikinci defa basılması için üç nüshasını takdim ettiğini, resmî iznin verilmesini istediğini ifade etti. Evrak 11 Şubat 1905 tarihinde Teftiş ve Muayene Heyeti'ne havale edildi. Teftiş ve Muayene Heyeti 13 Şubat 1905 tarihinde evrakı Ahmet Efendi'ye gönderdi. Ahmet Efendi 19 Şubat 1905 tarihinde eserin tekrar basılmasında sakınca olmadığını ifade etti. Teftiş ve Muayene Heyeti 20 Şubat 1905 tarihinde tekrar basılmasında sakınca olmadığını, evrakın Tedkik-i Müellefat Heyeti'ne havale edilmesi gerektiğini belirtti. Evrakın 21 Şubat 1905 tarihinde havale edildiği Tedkik-i Müellefat Heyeti 7 Mart 1905 tarihinde olumlu görüş bildirerek evrakın tekrar Teftiş ve Muayene Heyeti'ne gönderilmesi gerektiğini beyan etti. Teftiş ve Muayene Heyeti 9 Mart 1905 tarihinde üç nüshanın birbiriyle tatbikatının yapılması ve mühürlenmesi, bir nüshasının alıkonulması, bir nüshasının ruhsatnameyle birlikte yazarına verilmesi, bir nüshasının Dahiliye Nezareti'ne gönderilmesi gerektiğine karar verdi. Ahmet Efendi üç nüshayı birbiriyle karşılaştırarak aynı olduklarını belirtti. 11 Mart 1905 tarihinde ruhsatnamesi yazıldı.¹³⁴ Maarif Nezareti 20 Mart 1905 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne eserin bir nüshasını gönderdi. Matbuat-ı Dahiliye İdaresi tarafından gerekli işlemlerin yapılmasını istedi.¹³⁵ *Mebhasü'l-İz'am* üçüncü defa 1909 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası'nda 286 sayfa olarak basıldı.¹³⁶ Eserindeki yeni bilgileri, Avrupalı meşhur anatomi muallimlerinin eserlerine müracaat ederek ve Paris ile İstanbul'da kadavralar (meyyitler) üzerinde yaptığı çalışmalara dayalı olarak verdi.¹³⁷

Mebhasü'l-Asab (Nevroloji/Nöroloji/Sinirbilim) ilk defa 1893 yılında Hakkak Serviçin Matbaası'nda Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin tasdiki, Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesi ile basıldı.¹³⁸ İkinci baskısı Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle 1907 yılında Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda 286 sayfa olarak yapıldı. Çok sayıda şeklin bulunduğu eserin sonunda fihrist de yer aldı.¹³⁹

¹³³ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-İz'am*, Tab'-ı Evvel, Hakkak Serviçin Matbaası, İstanbul, 1310.

¹³⁴ BOA, MF. MKT. 837/19, 4 Muharrem 1323 (11 Mart 1905), lef 1.

¹³⁵ BOA, MF. MKT. 839/63, 13 Muharrem 1323 (20 Mart 1905), lef 1.

¹³⁶ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-İz'am*, Tab'-ı Salis, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1327.

¹³⁷ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-İz'am*, s. 3.

¹³⁸ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-Asab*, Tab'-ı Evvel, Hakkak Serviçin Matbaası, İstanbul, 1311, s. 937-1228.

¹³⁹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-Asab*, Tab'-ı Sani, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 1-286.

Üçüncü baskıyı müteakip dördüncü baskısı 1917 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası'nda yapıldı. Tekrar gözden geçirdiği eserine eklemeler yaptı.¹⁴⁰

Mebhasü'l-Mefasil (Arthrologie/Artroloji/Eklembilim)'in ilk baskısı Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle 1892 yılında yapıldı. Hasan Mazhar Paşa 23 Ocak 1906 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim ettiği arzualde matbu nüshasının tükendiğini, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'de ders kitabı olarak okuttuğunu, talebenin ihtiyacı sebebiyle acilen basılması gerektiğini, tekrar basılmasına izin verilmesini istediğini ifade etti. Evrak 23 Ocak 1906 tarihinde Teftiş ve Muayene Heyeti'ne havale edildi. Teftiş ve Muayene Heyeti matbu nüshayı 24 Ocak 1906 tarihinde Ahmet Rifat Efendi'ye incelemesi için gönderdi. Ahmet Rifat Efendi 24 Ocak 1906 tarihinde eserin anatomiyile ilgili ayrıntılı tariflerden ibaret olduğunu, 1892 yılında Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle ilk baskısının yapıldığını, tekrar basılmasında sakınca olmadığını belirtti. Teftiş ve Muayene Heyeti 27 Ocak 1906 tarihinde tekrar basılması için ruhsatname verilmesinde mahzur olmadığını, Tetkik-i Müellefat Heyeti'ne havale edilmesi gerektiğini ifade etti. Tetkik-i Müellefat Heyeti eserin basılmasında sakınca olmadığını, gerekli işlemlerinin yapılması için Teftiş ve Muayene Heyeti'ne gönderilmesi gerektiğini belirtti. Teftiş ve Muayene Heyeti 27 Şubat 1906 tarihinde tekrar basılmasında sakınca olmadığını, matbu nüshasının mühürlenerek ruhsatnamesiyle yazarına verilmek üzere olduğunu, Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi gerektiğini belirtti. Aynı zamanda ruhsatnamesi yazıldı.¹⁴¹ Maarif Nezareti 8 Mart 1906 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bilgi verdi.¹⁴² *Mebhasü'l-Mefasil* ikinci defa 1906 yılında Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda basıldı.¹⁴³

Mebhasü'l-Havas (Hisler ve Duyular) ve Bidayet-i Ahşa (İçorganlar) Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası'nda 1910 yılında basıldı. Eserde beş duyu organını şekillerle ayrıntılı olarak ele aldı.¹⁴⁴ İkinci baskısı 1911 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası'nda yapıldı.

¹⁴⁰ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsiî Mebhasü'l-Asab*, Dördüncü Defa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1336, s. 3-408.

¹⁴¹ BOA, MF. MKT. 914/18, 7 Muharrem 1324 (3 Mart 1906), leaf 1.

¹⁴² BOA, MF. MKT. 915/50, 12 Muharrem 1324 (8 Mart 1906).

¹⁴³ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsiî Mebhasü'l-Mefasil*, İkinci Tab'ı, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1323, s. 287-406.

¹⁴⁴ Hasan Mazhar, *Teşrih-i Tavsiî Havas ve Bidayet-i Ahşa*, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1326, s. 282-841.

Mebhasü'l-Eviye (Angiologie/Anjiyoloji/Damarbilim) Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesi ile 1906 yılında Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda basıldı.¹⁴⁵

Mebhasü'l-Adalat (Myologie/Miyoloji/Kasbilim)'in ilk baskısı Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle 1892 yılında yapıldı. Hasan Mazhar Paşa 23 Ocak 1906 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim ettiği arzuhalde telifatı olan *İlm-i Teşrih-i Tavsifî* isimli kitabın *Mebhasü'l-Adalat* kısmının matbu nüshası kalmadığını, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'de okuttuğunu, talebe için basılmasına ihtiyaç olduğunu, tekrar basılmasına izin verilmesini istediğini belirtti. Evrak 23 Ocak 1906 tarihinde Teftiş ve Muayene Heyeti'ne havale edildi. Teftiş ve Muayene Heyeti 24 Ocak 1906 tarihinde evrakı incelemesi için Ahmet Rifat Efendi'ye tevdi etti. Ahmet Rifat Efendi 24 Ocak 1906 tarihinde eserin anatomiyile ilgili ayrıntılı tariflerden meydana geldiğini, ilk baskısının Maarif Nezareti'nin ruhsatnamesiyle yapıldığını, tekrar basılmasında sakınca olmadığını belirtti. Teftiş ve Muayene Heyeti 27 Ocak 1906 tarihinde tekrar basılması için gerekli olan ruhsatnamenin verilmesinde sakınca bulunmadığını, eserin Tetkik-i Müellefat Heyeti'ne gönderilmesi gerektiğini ifade etti. Tetkik-i Müellefat Heyeti 26 Şubat 1906 tarihinde ikinci defa basılması için ruhsatname verilmesi, işlemleri yapılmak üzere evrakın Teftiş ve Muayene Heyeti'ne gönderilmesi gerektiğini belirtti. Teftiş ve Muayene Heyeti 26 Şubat 1906 tarihinde büyük hacimde telif olunması sebebiyle bir nüsha olarak kabulünün zaruri görüldüğünü, nüshanın mühürlenerek ruhsatnamesiyle birlikte yazarına verilmek üzere olduğunu, Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi gerektiğini ifade etti. 7 Mart 1906 tarihinde ruhsatnamesi yazıldı.¹⁴⁶ Maarif Nezareti 8 Mart 1906 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne *Mebhasü'l-Adalat*'ın ikinci baskısı için ruhsatname verildiğini bildirdi.¹⁴⁷ İkinci baskısı Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda yapıldı.¹⁴⁸

İlm-i Teşrih-i Topoğrafî (Topoğrafik Anatomi İlmî)

İlm-i Teşrih-i Topoğrafî 1908 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Osmaniye Matbaası'nda iki cilt halinde basıldı.¹⁴⁹ Hasan Mazhar Paşa eserini *Teşrih-i Nahiyevi veya Cerrahî* olarak da isimlendirdi. Eserini, tıp talebesi ve tabipler için elzem ve rehber gördüğü için yazdı. Konuların daha kolay anlaşılmasını

¹⁴⁵ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-Eviye*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1324, s. 671-933.

¹⁴⁶ BOA, MF. MKT. 914/18, 7 Muharrem 1324 (3 Mart 1906), leaf 1.

¹⁴⁷ BOA, MF. MKT. 915/50, 12 Muharrem 1324 (8 Mart 1906).

¹⁴⁸ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebhasü'l-Adalat*, İkinci Tab', Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 409-670.

¹⁴⁹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Topoğrafî*, Cild-i Evvel ve Cild-i Sani, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1326.

sağlamak için teşrih şekillerini kitabın uygun sayfalarına koydu.¹⁵⁰ *İlm-i Teşrih-i Topografî*'yi insan vücudunun çeşitli bölgelerindeki uzuvların başlıca “mücaverat-ı mukabelelerinden” bahseden ilim olarak tanımladı.¹⁵¹

Bab ve fasıl üzere kaleme aldığı eserinde birinci babda başı (res), ikinci babda kökleri (cez'), üçüncü babda boyunu (unk), dördüncü babda üst tarafı (taraf-ı ulvî), beşinci babda göğüsü (sadr), altıncı babda karını (batn), yedinci babda mideyi (havsala) ve sekizinci babda iki bacağı (etraf-ı süfliyye) ele aldı. Eserde çok sayıda şekle yer verdi. Eseri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vermeye başladığı İlm-i Teşrih-i Topografî dersi için yazdı.¹⁵² *İlm-i Teşrih-i Topografî* Türkiye'de topografik anatomiye dair yazılan ilk eserdir.¹⁵³

Diğer Eserleri

Hasan Mazhar Paşa *Teşrih Külliyyatı* ve *İlm-i Teşrih-i Topografî* yanında *Mükemmel Teşrih Atlası* isiminde renkli musavver bir eser daha yayınladı.¹⁵⁴ Teşrih metodu, yani disseksiyon usulüyle ilgili *Usul-i Teşrih* isimli eserini ise tamamlamamıştı.¹⁵⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti ilk defa 1830 yılında Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Zamanla Paris, Londra ve Viyana gibi Avrupa başkentlerine gönderilen öğrenciler müspet bilimlerin transferinde önemli roller oynadılar. Tahsillerini tamamlayarak İstanbul'a döndükten sonra alanlarında temayüz ettiler. Tıp, kimya, fizik, matematik, meslekî ve teknik bilimlerle ilgili telif ve tercüme eserler yayınladılar.

Hasan Mazhar Efendi anatomi ihtisası için 1871 yılında Paris'e gönderildi. Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde üç yıl anatomi ihtisası yaptı. Sappey, Markse ve J. A. Fort gibi ünlü müşerrihlerden dersler alarak eğitimini tamamladı. 1874 yılı sonunda İstanbul'a döndü. Mekاتب-i Tıbbiye-i Şahane'de kırk yılı aşkın anatomi dersi verdi. 1880 ve 1881 yıllarında Hafız Mehmet Bey'in tercüme ettiği anatomi ders kitabını muhtasar bularak Alexandre Jamain'in Fransızca eserini *İlm-i Teşrih-i Tavsiî* ismiyle Türkçe'ye çevirdi. Sonraki yıllarda eklemeler yaparak

¹⁵⁰ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Topografî*, s. 3-5.

¹⁵¹ Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Topografî*, s. 6.

¹⁵² Şehsüvaroğlu, agm., s. 388.

¹⁵³ Recep Mesut, “Osmanlı Döneminde Türk Anatomi Bilimi ve Anatomi Öğretimi”, *Morfoloji Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 1999, s. 13.

¹⁵⁴ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, s. 143; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 204-205; Esin Kahya, “Fransa'da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinden Bazıları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 3, Sayı 1-2, 1987, s. 252.

¹⁵⁵ Şehsüvaroğlu, agm., s. 383.

eserdeki bölümleri genişletti. *Mebhasü'l-İzâm, Mebhasü'l-Mefasil, Mebhasü'l-Asab, Mebhasü'l-Adalat, Mebhasü'l-Havas ve Bidayet-i Ahşâ* ve *Mebhasü'l-Eviye* isimleriyle anatomi kitapları yayınladı. Kendi ifadesiyle *Teşrih Külliyyatı* meydana getirdi. 1908 yılında *İlm-i Teşrih-i Topografi* isimli telif eserini yayınladı. Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıp Fakültesi talebesi yıllarca tıbbın esasları olan anatomiye eserlerinden okudu. Muallimlik yanında mütercim ve müellif sıfatıyla yüzlerce askerî ve mülkî tabip ve cerrahın yetişmesine katkıda bulundu.

Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'deki muallimlik görevi yanında çeşitli cemiyet, meclis ve komisyonlarda azalık ve başkanlık yaptı. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniy'e de aza ve reis, Cemiyet-i/Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'de aza ve reis, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'de aza, Şehremaneti Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonu'nda aza, Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'nin ıslahı için kurulan komisyonlarda aza olarak görev aldı. Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane ve Beyrut'taki Fransız Tıp Mektebi yılsonu sınavlarında mümeyyizlik yaptı. Kısa süre Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazır Vekilliği ve Nazırlığı'nda bulundu.

Kasım 1909 tarihinde yaş haddinden emekliye ayrıldı. Emeklilik yıllarında Dersaadet Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde fahri müderris olarak 1917 yılına kadar ders verdi. 30 Aralık 1920 tarihinde İstanbul'da vefat etti.

Birinci derecede Mecidi ve Osmanî nişanları ile ödüllendirildi. 1869 yılında yüzbaşı rütbesiyle başladığı askerî meratibini 5 Ağustos 1903 tarihinde feriklik rütbesiyle tamamladı. Çeşitli madalyalarla taltif edildi. Muallim, müellif, mütercim ve idareci olarak önemli hizmetler yaptı. Yazdığı eserlerin içeriği, yaptığı çevirilerin asıllarıyla mukayesesi, anatomi literatüründeki yerleri tıp tarihi uzmanları tarafından araştırılmayı fazlasıyla hak etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Bab-ı Ali Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO)

1388/104042, 13 Cumadelahir 1317 (19 Ekim 1899); 1751/131254, 15 Şaban 1319 (27 Kasım 1901); 3401/255062, 25 Şaban 1326 (22 Eylül 1908); 3409/255638, 8 Ramazan 1326 (4 Ekim 1908); 3479/260875, 3 Mumarrem 1327 (25 Ocak 1909); 3813/285932, 14 Şevval 1328 (19 Ekim 1910); 1105/82804, 15 Zilkade 1315 (7 Nisan 1898).

Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Asaflı Belgeleri, Amedî Kalemî Belgeleri (A. AMD.)

36/79, 4 Cumadelahir 1268 (26 Mart 1852).

Dahiliye Nezareti, Mektubî Kalemî Belgeleri (DH. MKT)

2636/76, 25 Ramazan 1326 (21 Ekim 1908).

Hariciye Nezareti, İdare Kısmı (HR. İD.)

2091/85, 1 Şubat 1898.

Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR. MKT.)

717/46, 15 Recep 1288 (30 Eylül 1871); 778/64, 16 Muharrem 1290 (16 Mart 1873); 790/66, 29 Rebiülahir 1290 (26 Haziran 1873); 797/74, 23 Cumadelahir 1290 (18 Ağustos 1873); 857/84, 26 Şevval 1291 (6 Aralık 1874).

Hariciye Nezareti, Tahrirat Odası (HR. TH.)

13/10, 1 Ekim 1873; 219/13, 6 Kasım 1898; 234/23, 19 Ekim 1899; 309/29, 16 Eylül 1904.

İrade Askerî (İ. AS.) 29/47 (1317C-06),

12 Cumadelahir 1317 (18 Ekim 1899); 38/39 (1319Ş-12), 15 Şaban 1319 (27 Kasım 1901); 74/55 (1326Ş-75), 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908); 75/5 (1326N-05), 3 Ramazan 1326 (29 Eylül 1908); 80/6 (1327M-06), 2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909); 95/35 (1327L-095), 19 Şevval 1327 (3 Kasım 1909).

İrade Dahiliye (İ. DH.)

1295/101727, 10 Ramazan 1286 (14 Aralık 1869); 285/17930, 15 Rebiülevvel 1270 (16 Aralık 1853); 310/19764, 6 Safer 1271 (29 Ekim 1854); 709/49612, 9 Ramazan 1292 (9 Ekim 1875); 825/66467, 2 Rebiülahir 1298 (4 Mart 1881); 889/70793, 24 Ramazan 1300 (29 Temmuz 1883); 893/71081, 12 Şevval 1300 (16 Ağustos 1883); 902/71722, 4 Safer 1301 (5 Aralık 1883); 931/73772, 2 Muharrem 1302 (22 Ekim 1884); 1047/82254, 26 Zilhicce 1304 (15 Eylül 1887).

İrade Hariciye (İ. HR.)

251/14939, 19 Cumadelahir 1288 (5 Eylül 1871); 390/33 (1322C-14), 29 Cumadelahir 1322 (10 Eylül 1904).

İrade Hususî (İ. HUS.)

66/12 (1316Ra-012), 6 Rebiülevvel 1316 (25 Temmuz 1898).

İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD.)

53/3018, 29 Cumadelula 1298 (29 Nisan 1881).

İrade Taltifat (İ. TAL.)

100/78 (1314S-019), 11 Safer 1314 (22 Temmuz 1896); 168/18 (1316Za-018), 6 Zilkade 1316 (18 Mart 1899); 171/32 (1316Z-015), 4 Zilhicce 1316 (15 Nisan 1899); 214/74 (1318S-074), 23 Safer 1318 (22 Haziran 1900); 308/28 (1321Ca-028), 11 Cumadelula 1321 (5 Ağustos 1903); 331/29 (1322S-109),

10 Safer 1322 (26 Nisan 1904); 430/16 (1325B-105), 26 Recep 1325 (4 Eylül 1907); 493/17 (1332C-17), 6 Cumadelahir 1332 (2 Mayıs 1914).

Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT.)

1196/48, 7 Cumadelula 1332 (3 Nisan 1914); 1198/36, 8 Recep 1332 (2 Haziran 1914); 812/72, 21 Şaban 1322 (31 Ekim 1904); 837/19, 4 Muharrem 1323 (11 Mart 1905); 839/63, 13 Muharrem 1323 (20 Mart 1905); 857/20, 18 Rebiülevvel 1323 (23 Mayıs 1905); 860/43, 29 Rebiülevvel 1323 (3 Haziran 1905); 914/18, 7 Muharrem 1324 (3 Mart 1906); 915/50, 12 Muharrem 1324 (8 Mart 1906).

Mabeyn Evrakı, Mabeyn-İrade (MB. İ.)

71/3, 1 Rebiülevvel 1298 (1 Şubat 1881).

Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Mukavele Kısmı (A. DVN. MKL.)

8/4, 6 Şevval 1286 (9 Ocak 1870).

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM.)

45/42, 11 Cumadelahir 1268 (2 Nisan 1852); 61/36, 21 Safer 1271 (13 Kasım 1854).

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler (A. MKT. NZD.)

52/50, 16 Cumadelahir 1268 (7 Nisan 1852).

Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD.)

2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883); 2522/16, 26 Safer 1305 (13 Kasım 1887); 2924/25, 14 Rebiülahir 1305 (30 Aralık 1887).

Yıldız Sarayı Arşivi Defterleri, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y. EE. d.)

958.

Yıldız Sarayı Arşivi, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)

122/10, 20 Zilhicce 1312 (14 Haziran 1895); 226/51, 12 Zilkade 1319 (20 Şubat 1902).

Yıldız Sarayı Arşivi, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.)

337/108, 23 Rebiülahir 1313 (13 Ekim 1895); 371/3, 1 Zilkade 1314 (3 Nisan 1897).

Yıldız Sarayı Arşivi, Sadaret Perakende Evrakı, Nezaret ve Devair Maruzatı, Askerî Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK.)

146/49, 26 Cumadelahir 1316 (11 Kasım 1898).

Devlet Salnameleri

- 1876-1877/1293 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 31.
1877-1878/1294 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32.
1878-1879/1295 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33.
1878-1879/1296 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 34.
1879-1880/1297 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 35.
1880-1881/1298 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 36.
1881-1882/1299 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 37.
1882-1883/1300 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 38.
1884-1885/1302 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 40.
1885-1886/1303 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 41.
1886-1887/1304 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 42.
1887-1888/1305 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 43.
1888-1889/1306 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 44.
1889-1890/1307 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 45.
1890-1891/1308 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 46.
1891-1892/1309 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 47.
1892-1893/1310 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 48.
1893-1894/1311 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 49.
1894-1895/1312 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 50.
1895-1896/1313 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 51.
1896-1897/1314 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 52.
1897-1898/1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 53.
1898-1899/1316 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 54.
1899-1900/1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 55.
1900-1901/1318 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 56.
1901-1902/1319 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 57.
1902-1903/1320 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 58.
1903-1904/1321 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 59.
1904-1905/1322 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 60.
1905-1906/1323 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 61.
1906-1907/1324 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 62.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- BAKTIAYA Adil (2016) Bir Diploma Sorunundan Bir Diplomatik Soruna Beyrut St. Joseph Tıp Fakültesi Zemininde Osmanlı Devleti ile Fransa'nın Meşruyet ve Prestij Mücadelesi, *Nuran Yıldırım Armağan Kitabı Tıp Tarihinin Peşinde Bir Ömür*, Ed. Hakan ERTİN-M. İnanç ÖZEKMEKÇİ, Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul, s. 485-514.
- BAŞEKİM Cihat Çınar (2015) Hasan Mazhar Paşa: En Son Dersini, Cenaze Törenini Engellemek İsteyen İşgal Kuvvetlerine Verdi, *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, s. 84-87.
- BESİM ÖMER (1315) *Nevsal-i Afiyet*, I, Alem Matbaası, İstanbul.
- (1316) *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbî*, II, Alem Matbaası, İstanbul.
- (1320) *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbî*, III, Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul.
- BURSALI MEHMET TAHİR (2016) *Osmanlı Müellifleri*, 3, Haz. M. A. Yekta SARAC, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- GALİP ATA (1341) *Tıp Fakültesi*, Yeni Matbaa, İstanbul.
- HASAN MAZHAR (1296) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, Cild-i Evvel, Mekteb-i Tıbbiye-i Askerî Matbaası, İstanbul.
- (1297) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî*, Cild-i Sani, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul.
- (1310) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-İzâm*, Tab'-ı Evvel, Hakkak Serviçin Matbaası, İstanbul.
- (1311) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-Asab*, Tab'-ı Evvel, Hakkak Serviçin Matbaası, İstanbul.
- (1323) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-Mefasil*, İkinci Tab', Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- (1324) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-Eviye*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- (1325) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-Adalat*, İkinci Tab', Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- (1325) *İlm-i Teşrih-i Tavsifî Mebbasü'l-Asab*, Tab'-ı Sani, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- (1326) *İlm-i Teşrih-i Topografî*, Cild-i Evvel ve Cild-i Sani, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul.
- (1326) *Teşrih-i Tavsifî Havas ve Bidayet-i Ahşâ*, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul.

- (1327) *İlm-i Teşrih-i Tavsiî Mebbasü'l-İzâm*, Tab'-ı Salis, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul.
- (1336) *İlm-i Teşrih-i Tavsiî Mebbasü'l-Asab*, Dördüncü Def'a, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul.
- İBRAHİM ALAADDİN (1920-1921) Muallim Mazhar Paşa Merhum, *Tedrisat Mecmuası*, Cilt 12, Sayı 58, s. 927-931.
- KAHYA Esin (1987) Fransa'da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinden Bazıları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, Sayı 1-2, s. 245-262.
- MESUT Recep (1999) Osmanlı Döneminde Türk Anatomi Bilimi ve Anatomi Öğretimi, *Morfoloji Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, s. 11-14.
- RIZA TAHSİN (1322) *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, Dımaşk Ravzatü's-Şam Matbaası.
- (1328) *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, I, Kader Matbaası, Dersaadet.
- SARI Nil (1987) Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İHSANOĞLU, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 121-142.
- ŞEHSÜVAROĞLU Bedi N. (1952) Bizde Anatomi Öğretimine Dair, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt 15, Sayı 1, s. 365-412.
- ŞİŞMAN Adnan (2004) *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TURAMANLAR Ozan - ÖZEN Oğuz Aslan - AKÇER Sezer - TOKTAŞ Muhsin (2012) Modern Anatominin Kurucularından Hasan Mazhar Paşa, *Kocatepe Tıp Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, s. 123-128.
- UNAT Ekrem Kadri (1987) Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İHSANOĞLU, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 85-110.
- UZLUK Feridun Nâfız (1953) *Türkiyede Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*, Akın Matbaacılık Ltd. Ortaklığı, Ankara.
- ÜNVER A. Süheyl (1940) Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar, *Tanzimat*, I, Maârif Matbaası, İstanbul, s. 933-966.
- (1971) Teşrihçi Mazhar Paşa Hocamız Elli Yaşında, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, Cilt II, Sayı 1, s. 121-123.
- YILDIRIM Nuran (2010) *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul.

----- (2019) *Tıphâne-i Âmire ve Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*, Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi, İstanbul.

YÜCEL İdris (2015) “An Overview of Religious Medicine in Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor”, *JSRI*, 40, 47-71.

----- (2016) *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, TTK Yay, Ankara.

Sürelİ Yayınlar

İkdam, 31 Kanun-ı Evvel 1336 (31 Aralık 1920).